

Izvorni znanstveni rad
UDK: 811.163.42'255:27.234:
003.349.1:003.349

USPOREDBA JEZIKA HOMILIJA I NOVOZAVJETNIH TEKSTOVA U GLAGOLJIČKOJ, ĆIRILIČKOJ I LATINIČKOJ *POSTILA*

Vera Blažević Krezić

Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet
Odsjek za hrvatski jezik i književnost
vblazevic1@ffos.hr

Tanja Kuštović

Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet
Odsjek za kroatistiku
tkustovi@ffzg.hr

U radu se razmatraju grafijske, fonološke, morfološke i leksičke odlike novozavjetnih i homilijskih tekstova koje – u trima znanim izdanjima – okuplja hrvatska protestantska *Postila*. Najstarije, glagoljičko izdanje otisnuto je 1562. u Urachu, a u istoj je tiskari 1563. objavljena ćirilička *Postila*, dok je latinička *Postila* otisnuta u Regensburgu 1568. godine. Dosadašnja istraživanja jezika triju spomenutih izdanja urodila su važnim spoznajama o promjeni protestantske jezične koncepcije koja je nastupila krajem 1562. godine, odnosno nakon izlaska prvoga dijela glagoljičkoga *Novog testamenta* 12. siječnja 1562. Riječ je o pravopisnim i jezičnim promjenama koje ukazuju na postupno neutraliziranje određenih dijalektnih obilježja, odnosno naknadno usklađivanje s knjižskom tradicijom, isprva uočljivo u grafijskome izrazu glagoljičke i (osobito) ćiriličke *Postile*, a potom i na ostalim razinama jezičnoga opisa. Većina spomenutih istraživanja bila je usredotočena na evandeoske (novozavjetne) tekstove *Postile*, a manje na jezik tumačenja (propovijedi), no poznavatelji ove problematike – primjerice Matija Murko – još u prvoj polovini 20. stoljeća upozoravaju na važnost razlikovanja jezika evandeoskih tekstova *Postile*, za koje su naši prevoditelji imali pripremljene hrvatske prijevode, od jezika tumačenja, prevedenih bez pomoćnih, sigurnosnih predložaka.

Ključne riječi: jezik hrvatskih protestantskih izdanja, 16. stoljeće, *Postila* (1562, 1563, 1568)

1. Uvod

Postila (od lat. *post illa verba textus* ‘poslije onih riječi teksta’) zbirka je propovijedi koje se odnose na tekst poslanica i evanđelja za sve nedjelje i blagdane kroz crkvenu godinu. Knjiga se sastoji od evanđeoskih tekstova i tekstova propovijedi. *Postilu* su objavili hrvatski protestantski pisci i to trima pismima: glagoljicom u Uraču 1562. godine, ćirilicom u Urachu 1563. godine, te latinicom u Regensburgu 1568. godine. Preveli su je s latinskog jezika na hrvatski¹ te priredili za objavljivanje Stipan Konzul i Antun Dalmatin. Latiničko izdanje sastoji se od I. i II. dijela i bilo je namijenjeno Hrvatima u zapadnoj Ugarskoj (danas Gradišće, Burgenland u Austriji). Ta je *Postila* prevedena iz Brenzijeve *Postille* (Johanes Brenz, 1499–1570) i posljednja je knjiga reformacijske epohe u prevodilačkoj djelatnosti Stipana Konzula i Antuna Dalmatina (*Postilla* 1568; 1993: 1). Johann Brenz (1499–1570), teolog i propovjednik, bio je jedan od vodećih crkvenih reformatora i imao je veliki utjecaj na djelovanje Biblijskog zavoda.

Evanđeoski tekstovi glagoljske i ćirilske *Postile* raspoređeni su u dvije temeljne sadržajne cjeline: prva cjelina nosi naziv *Kratko tlmačene nedelskih evangeliiov*, a sadrži evanđeoska (novozavjetna) čitanja i tumačenja od prve nedjelje došašća do dvadeset i pete nedjelje po svetkovini Presvetoga Trojstva; druga cjelina zove se *Kratko tlmačene prazničkih evangeliiov*, a donosi evanđeoske ulomke koji se govore za praznika i svetkovina – njih pak nema u latiničkoj *Postili* iz 1568. (ondje se posljednje čitanje odnosi na dvadeset i šestu nedjelju po svetkovini Presvetoga Trojstva). U literaturi je istaknuto kako se glagoljička i ćirilička *Postila* u tumačenjima evanđelja oslanjaju na Trubarovu slovensku *Postilu*, nastalu prevodenjem tekstova M. Luthera, J. Brenza, F. Melanchthona i dr., dok je regensburška *Postila* hrvatski prijevod *Postile* protestantskoga profesora i teologa Johanna Brenza. Opsegom nadilazi glagoljsku i ćirilsku, a sastoji se od dvaju dijelova. Prvi dio ima 12 nenumeriranih listova i 207 numeriranih listova te obuhvaća nedjeljne propovijedi (i tumačenja) od Adventa do Uskrsa. Drugi dio sadrži propovijedi od Uskrsa do konca crkvene godine (277 rimskim brojevima numeriranih listova teksta), nakon čega slijedi osam nenumeriranih listova Ukaza ili Registra. Glagoljska *Postila* ima ukupno 14 nenumeriranih listova i 233 obrojčena lista, dok ćirilska *Postila* broji 259 numeriranih listova (usp. Bučar i Fancev 1938: 95–105).

U radu donosimo ključne dijelove predgovora i posveta iz svih triju *Postila* kako bismo iz tih tekstova mogli ukazati na namjere koje su izdavači imali objavljivanjem

¹ Ne treba smetnuti s uma da su prevodili (i) sa slovenskoga (ako imamo u vidu Trubarovu *Postilu*, tj. oslanjanje na nju u tumačenjima evanđelja).

ovog teksta na različitim pismima. Iz predgovora je također vidljivo kako su oni ponajprije glagoljska i ćirilička, a onda i latinička slova držali *svojim slovima*.

1.1. Glagoljska *Postila*, 1562.

Iz predgovora glagoljske *Postile* koji je napisan 30. listopada 1562. godine možemo vidjeti da *Postila* nije bila namijenjena samo svećenicima nego i obiteljskom čitanju: „...Takova evangelija i kratko tumačenje ima vsaki verni i bogoljubni gospodar i otac od obitele vsaku subotu večer i navečer vsakoga praznika svej obiteli zajedno okuplenoj lepo lagodno i razumno pred njimi čtati...“ (Bratulić 2000: 68). Čitajući te tekstove, obitelj se pripremila za odlazak u crkvu te su tako pripremljeni bolje mogli razumjeti propovijed. Posveta glasi:

„Postila to jest kratko istmačenje svih nedelskih Evanjeliov' i poglaviteih Prazdnikov', skrozi vse leto, sada naip'rvo H'rvatskimi slovi štampana.“ (*Postila* 1562: 1)

„...da verno delo, iz' k'rstjanskih' Postil' doktora Marina Lutera, Filipa Melankona, i Ivana Brencia na kratko izneto po zapopadenju i uzd'ržanju K'rstjanskoga Avgustanskoga Spoznanja skup' složno, podložno V. P. M. prikazujemo, i pod' rečenoim' Imenom' H'rvackim' Jazikom' z glagolskimi slovi jesmo štampat' činili.“ (*Postila* 1562: 20)

Iz ove je posvete vidljivo da je *Postila* otisnuta glagoljskim slovima koja se označuju kao hrvatska slova.

1.2. Ćirilička *Postila*, 1563.

Predgovor u ćiriličkoj *Postili* napisan je 1. siječnja 1563. godine i u njemu čitamo:

Postila, to jest, kratko istmačenje svih nedelskih Evangeliovъ, i poglaviteih Prazdnikov', skrozi vse Leto, sada naip'rvo Ćiriličkimi Slovi štampana. (http://idb.ub.uni-tuebingen.de/diglit/Gi108_qt:1)

Koju hvalu mi Slovinci i H'rvatè navlastito izdavati dužni jesmo, koje zdavna i odaleka skroz čudnu i milostivu volju vsemogućega i milostivoga Boga, takojc ovi zrakъ spasit(e)lne svitlosti svetoga Evangelja dosegalb jest: Kadè po milosti Božjei Nauk' Isuk'rstov' odъ večnoga zasluženja, muke i Sm'rti njega čisto se pripovida. (http://idb.ub.uni-tuebingen.de/diglit/Gi108_qt: A3r)

Usporedbom ova dva predgovora možemo vidjeti da je u glagoljskoj *Postili* napisano da je ona tiskana najprije glagoljskim slovima, a u ćiriličkoj *Postili* da je ona tiskana najprije ćiriličkim slovima. Vidljivo je da je riječ o nesuglasju jer je glagoljska *Postila* otisnuta prije ćiriličke *Postile*, a svakako je samo jedna od njih otisnuta prva i

to ona glagoljska. Međutim, razmak između tiskanja jedne i druge *Postile* samo je tri mjeseca i vrlo je vjerojatno da su se obje *Postile* pripremale za tisak istovremeno pa se nakon tiskanja glagoljske *Postile* tekst posvete, kad je riječ o pismu kojim je ono otisnuto, više nije mijenjao. Osim toga, i glagoljsko i ćiriličko pismo su slavenska pisma i autorima posvete vjerojatno je bilo nevažno kojim će pismom najprije otisnuti *Postilu* na hrvatskom jeziku.²

1.3. Latinička *Postila*, 1568.

U latiničkoj *Postili*, čiji predgovor datira od 4. siječnja, 1568. godine nalazimo:

Parvi del Postile Evanjeliov, koji se vsaku nedilju po običaju očito u crikvi čtu, začanši od Adventa ili Prišastja do Vazma, po gospodinu Ivanu Brenciju tumačeni i prodikani. Potle u harvacki jazik ih latinskoga verno obraćeni i stumačeni. (*Postila* 1568; 1993: 1)³

Posveta:⁴

„...da jesmo štampu u takovom našem jaziku z dijačkimi ili z latinskimi, Harvackimi i Ćiriliskimi slovni z velikim stroškom i pomoćom vnozih, vernih i dobrih Karstjanov, našli i dobili, va koj štampi jest Novi Teštament (...) kako poglavite knjige čista nauka svetoga Evanjelija, i ine knjige u štampu svaršene, ošće jedne vele potribne i prudne

---

² Da su glagoljica i ćirilica držane starim slavenskim pismima, tada namijenjenima bilježenju hrvatskoga jezika, svjedoče i navodi slovenskoga književnika Sebastijana Krelja, koji je stao zagovarati hrvatski jezik i hrvatsko, osobito ćiriličko pismo, pa je 1567. u Regensburgu objavio *Slovensku postilu* koja je trebala biti i *Hrvatima razumljiva*, pogotovo stoga što više nije djelovala uraška tiskara (usp. Bučar 1910: 220). U njezinu predgovoru Krelj također bilježi: ... *Inu so eni navajeni na to staro slovensko, hervatsko ter ćirilsko pismo* (prema Bučar 1910: 221). Alojz Jembrih bilježi kako su se u prvim godinama djelovanja uraške tiskare knjige pretežno otiskivale glagoljičkim i ćiriličkim slovima, a kada su 1564. godine latinicom otisnute čak četiri protestantske knjige (*Crikeni ordinalic, Bramba augustanske spovedi, Spovid i spoznanie prave krstijanske vire, Vsih prorokov stumačenje hrvatsko*), trebalo je čitateljima koji su dotada poznavali samo glagoljicu ili ćirilicu olakšati čitanje tih djela, čemu je primjerice služio probni otisak s verzalnim latiničkim slovima poredanima po azbučnome redu. Osim toga, ćirilički *Novi teštament* iz 1563. posljednje je ćirilsko izdanje uraške tiskare, vjerojatno stoga što se nije bilježila dovoljna potražnja za ćiriličkim izdanjima, o čemu uostalom čitamo u pismu bečkoga knjižara Ambroza Fröhlicha. Kada ćirilica gubi svoj značaj, u uraškome je pothvatu zamjenjuje latinica, imajući od 1563. gotovo pa primaran status (usp. Jembrih 2008: 52–53). Terminološki gledano, povijesni nas nazivi dviju slavenskih azbukua uče da su one jedna drugoj posuđivale imena, nazivajući se – među ostalim – i (*h*)*arvackim pismom* / *arvaticom* (Damjanović 2012: 52, Žagar 2009: 149, 194).

³ Također i: „Drugi del Postile, to jest, Letni deli Evanjeliov, ki se od Vazma začanši, dari do Prišastja očito u Crikvi vsaku Nedilu čtu: Latinskim jazikom istumačeni skrozi počtovanoga muža Gospodina, Ivana Brencia. Potli na Harvacki jazik po Antonu Dalmatinu i Stipanu Istrijaninu obraćeni“ (IP, str. 467).

⁴ Posvetu su objavili i Bučar i Fancev 1938: 100–104.

knjige od pokore, i druge ošće koje nisu štampane nego istumačene, ostaju: (...) Gospodina Ivana Brencija Postilu (...) ovdí iskažujemo..." (*Postila* 1568; 1993: 15)

Iz posvete latiničkoj *Postili* možemo iščitati koje su sve knjige hrvatski protestanti objavili latinskim (latinica), hrvatskim (glagoljica) i ćirilčkim slovima te kako je ostao jedan broj knjiga koji još čeka da bude otisnut. Jedna je od njih i *Postila* (premda je ona bila otisnuta glagoljicom i ćirilicom) koja je sada objavljena latinicom.

U *Postilama* organizacijski najprije dolazi tekst čitanja, a nakon toga tekst propovijedi (homilije). Svakom čitanju u latiničkoj *Postili* namijenjene su dvije homilije. Ovom prilikom nastojat ćemo usporediti tekstove pojedinih čitanja s tekstovima homilija te utvrditi postoje li razlike u jeziku između ta dva tipa teksta.⁵ Dosadašnja istraživanja bavila su se biblijskim tekstovima objavljenima u glagoljskom i ćirilčkom *Novom testamentu*.⁶ Kad govori o jeziku *biblijskih tekstova* hrvatskih protestanata, Mateo Žagar utvrđuje: "...osobita se pozornost posvećivala jeziku; on je morao biti u prvom redu dobro razumljiv, transparentan u prenošenju izvornika, a i dovoljno nijansiran da prenosi sve složenosti koje zahtijeva ponajprije biblijski tekst, pa onda za tim i svi drugi registri književnoga jezika. Osim toga jezik je morao iskazati potencijal da u prijevodu optimalno prenese sadržaj izvornika." (Žagar 2019: 845) Za razliku od sve češćih proučavanja biblijskih tekstova, homilije se u toj analizi uglavnom zaobilaze,⁷ vjerojatno pod pretpostavkom da njihov jezik i nije previše različit od jezika biblijskog teksta, na što nas je primjerice Matija Murko upozoravao (1925: 74). No, dok konkretnu usporedbu između tih tekstova ne napravimo, sve ove

---

⁵ Nekim se ranijim istraživanjima također vraćala pozornost na specifičnosti biblijskoga teksta koji dolazi s propovijedi / tumačenjem, primjerice unutar hrvatskoglagoljskih zbornika iz 14./15. i 16. stoljeća, čiji je jezik proučavao Stjepan Damjanović (2008: 52–111, 226–295; 2009: 351–403). U njega su, čak i u maločas spomenutim okolnostima, teže prodirale osobine narodnoga govora pa je svojom, uvjetno rečeno, nepromjenjivošću ukazivao na važnost i izvornost poruke, kao i na kompetencije svoga sastavljača (usp. Damjanović 2008: 274–275, Radošević 2017: 227, 235–237). Različitost jezika kojim se citira ili prepričava Evandjelje, kakvim se primjerice ispisuje uvodni biblijski citat propovijedi, od jezika kojim se razvija vlastita misao, s primjerima iz života, očekivana je i lako uočljiva. Crkvenoslavenizmi na poseban način obilježuju govor biblijskih likova, a uporaba *starijega* i *novijega* jezika u propovijedima povezana je k tomu i s načinom realizacije teksta (čitanjem naglas, izvođenjem).

⁶ Žagar 2019: 845–864; Damjanović 2017a: 145–152; Damjanović 2018: 110–119; Blažević Krezić 2020: 55–80; Blažević Krezić, Kuštović i Žagar 2020; Kuštović 2019: 97–116; Kuštović i Žagar 2019: 172–229; Eterović 2018: 73–98. i dr.

⁷ U tekstovima Žagar 2019. i Blažević Krezić, Kuštović i Žagar 2020. analiziraju se isključivo biblijski tekstovi iz *Novog testamenta* objavljenog glagoljicom, ćirilicom, te biblijski tekstovi iz *Postila* objavljeni glagoljicom, ćirilicom i latinicom. Međutim, u okviru starije hrvatske književnosti o jezično-stilskom raslojavanju propovjednog teksta napisano je nekoliko značajnih studija: npr. Radošević 2017a: 223–241; Horvat i Radošević 2020: 104–132.

pretpostavke ostaju samo pretpostavke. Istraživanje je napravljeno u okviru projekta *Jezik izdanja hrvatske protestantske tiskare u kontekstu književnojezičnih smjernica XVI. st.* Projekt se održavao pri Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, a financirala ga je Hrvatska zaklada za znanost (2015–2019). Na njemu su sudjelovali istraživači Vera Blažević Krezić, Blanka Ceković, Stjepan Damjanović, Ivana Eterović, Tanja Kuštović i Mateo Žagar. U okviru tog projekta *Postile* su se analizirale izdvajanjem uvodnih biblijskih citata koji su se potom uspoređivali s biblijskim tekstom *Novog testamenta*. Spomenuti uzorci tekstova triju *Postila* uspoređeni su s odgovarajućim dijelovima glagoljičkoga i ćiriličkoga *Novog testamenta*. Analiza biblijskih tekstova koji su svoje mjesto našli u *Postili* predočena je u tekstu *Biblijski tekstovi uraških protestantskih izdanja u suodnosu* (Blažević Krezić, Kuštović i Žagar 2020). Ovom prilikom poslužiti ćemo se rezultatima tih istraživanja, dopuniti ih mogućim novim spoznajama nastalima na temelju analize proširenog korpusa, a toj ćemo analizi dodati i analizu homiljskih tekstova koji do sada nisu jezično analizirani. U našem smo istraživanju tekstove glagoljske *Postile* označili slovima gP, ćirilske slovima ćP, a latiničke slovima lP.⁸

Od biblijskih tekstova kao uzorak za istraživanje uzeta su dva teksta.

I. Tekst koji se čita Prve nedjelje po Svetom Trojstvu: Luka 16, 3–31. Zabilježen je na sljedećim stranicama:

a. gP (glagoljska *Postila*): 100v–101v,

b. ćP (ćirilička *Postila*): 111r–112r,

c. lP (latinička *Postila*): 643–644.

Propovijed koja se odnosi na to čitanje nalazi se na sljedećim stranicama: A 101v–103r; B 112r; C 645–658.

IV. Tekst koji se čita Dvadeset i treće nedjelje po Svetom Trojstvu: Matej 22, 15–22. Zabilježen je na sljedećim stranicama:

a. gP (glagoljska *Postila*): 155r–155v,

b. ćP (ćirilička *Postila*): 171v–172r,

c. lP (latinička *Postila*): 978.

---

⁸ Budući da se osvrćemo na stanje u glagoljičkom i ćiriličkom *Novom testamentu*, kao i na dosadašnja projektna istraživanja, služimo se također kraticama gNt1, gNt2 = glagoljički *Novi testament* (1. i 2. dio), ćNt = ćirilički *Novi testament*.

Propovijed koja se odnosi na to čitanje nalazi se na sljedećim stranicama: gP 155v–158v; ċP 172r–175r; lP 979–994.⁹

Ovdje treba napomenuti da je tekst propovijedi latiničke *Postile* bitno različit od teksta u glagoljskoj i ćiriličkoj *Postili* te usporedba na tekstualnoj razini nije moguća, ali je moguća na jezičnoj.

2. Grafijska i fonološka razina

U prethodno oblikovanim raspravama o jezičnome i pismovnome identitetu 16-stoljetnih izdanja hrvatskih protestanata već smo ustvrdili kako je grafemski sustav glagoljičke, ćiriličke i latiničke *Postile* visokofunkcionalan, što znači da je usklađen s fonološkom naravi jezika koji vizualizira te da je izmijenjen / unaprijeđen u odnosu na stanje zatečeno u najranijim protestantskim izdanjima, poglavito u prvome dijelu glagoljičkoga *Novog testamenta* (usp. Blažević Krezić, Kuštović i Žagar 2020; Blažević Krezić 2019, 2020). Valja početi s navođenjem grafemskih razlika koje su, sasvim očekivano, prisutne u različitim pismovnim inačicama *istoga* protestantskoga izdanja. Budući da je otisnuta u trima inačicama: glagoljičkoj, ćiriličkoj i latiničkoj, *Postila* se pokazala kao zahvalan materijal za svladavanje istaknutoga zadatka. Za izvođenje određenih zaključaka o odnosu hrvatskih protestanata prema crkvenoslavenskoj (poglavito glagoljskoj, ali i ćirilskoj) tradiciji odlučile smo se popisati razlike u bilježenju jerovskih znakova, *đerva* i *jata*.¹⁰ Usredotočile smo se na one evanđeoske tekstove prvoga dijela glagoljičkoga i ćiriličkoga *Novog testamenta* koji su zasvjedočeni i u glagoljičkoj, ćiriličkoj i latiničkoj *Postili*. Popisivanje i

---

⁹ Kompletni tekstovi s usporedbama biblijskih čitanja i tekstovima propovijedi objavljeni su kao Dodatak ovom radu na službenim mrežnim stranicama projekta: <https://jhp.ffzg.unizg.hr/wp-content/uploads/2021/05/Bla%5%beeivi%4%87-Krezi%4%87-Ku%6c5%aItovi%4%87-DO-DATAK.pdf>. Valja napomenuti da su brojevi stranica latiničke *Postile* preuzeti iz pdf-dokumenta Sveučilišne knjižnice u Regensburgu.

¹⁰ Proučavatelji mladih hrvatskoglagoljskih tekstova, napose onih iz 16. stoljeća, redovito izdvajaju i tumače spomenuta grafematičko-grafetička pitanja, bilo da konkretni primjeri potvrđuju oslanjanje na tradiciju ili pak jasan odklon od nje (usp. Ceković, Eterović i Žagar 2015: 24–25). Osim toga, podaci koje prikupljamo o bilježenju *đerva*, *jata* i jerovskih znakova odraz su unaprijed osmišljene jezične politike, odnosno autorove uređivačke koncepcije. Ne treba nas stoga iznenaditi što su se tim grafijsko-fonološkim pitanjima bavili i kodifikatori hrvatskoga novocrkvenoslavenskog jezika, primjerice Dragutin Antun Parčić, Ivan Broz i Ivan Radetić u *Malome azbukvaru za pravilno i jednolično čitanje glagoljice u novih crkvenih knjigah po hrvatskoj recenziji* (1894: 5–8, prema Jembrih i Kezele 2002: 55–58).

komentiranje sličnosti i razlika dovelo nas je do nekoliko važnih zaključaka. Među prvima je, već smo istaknuli, afirmativan, no različito uređen odnos prema knjiškoj tradiciji. Pritom ne mislimo samo na promoviranje knjiške (crkvenoslavenske) slovo- i pravopisne norme, koje je svojstveno protestantskim ćirilčkim izdanjima (usp. Polović 1908: 56–73, Fancev 1916a: 154, Čupković 2010: 1–36), nego i na činjenicu da je dinamika bilježenja jerovskih znakova, *đerva* i *jata* prilično nestabilna / neujednačena čak i u glagoljskim izdanjima (gNt1, gP). Ta je spoznaja osnažila / ovjerila polazišnu pretpostavku Matea Žagara (2018: 213–224) prema kojoj složeni jezični identitet protestantskoga korpusa ne možemo (i ne smijemo) analizirati samo kroz pismo – tzv. isticanjem sličnosti i razlika pohranjenih u glagoljičkim, ćirilčkim i latiničkim izdanjima. Želimo li ispravno tumačiti promjenjivu / elastičnu jezičnu teoriju i praksu protestantskoga projekta, dužni smo razmotriti i varijablu vremena, odnosno prostora. Drugim riječima, važno je voditi računa o datumu izlaska svakoga pojedinog protestantskoga izdanja, kao i o naravi samoga teksta (primjerice, je li riječ o evanđeoskome ulomku ili propovijedi). Zanimljivo je da se ne smiju ni prevoditeljsko-uredničko-korektorske intervencije namjera kojih je bila osigurati razumljivost / komunikativnost prijevoda, ali ne nauštrb tradicije. Nije stoga neobično što je (hrvatskim) protestantima – djelatnicima na samome pragu novovjekovlja, u vremenu značajnih društvenih promjena, očitovanih i u socijalnoj povijesti knjige (Stipčević 2004: 6–7, 188) – bilo iznimno važno zadovoljiti potrebe korisnika / čitatelja razasutih diljem golema teritorija, od slovenskih predjela, kojima su služili Trubarovi prijevodi, pa sve do Carigrada. Evo kako istinitost navedenoga potvrđuje pojava jerovskih znakova u *Novome testamentu* i *Postili*:

1. U evanđeoskim tekstovima glagoljičke i ćirilčke *Postile* uočavamo novu praksu redigiranja protestantskih tekstova, očitovanu u *arhaizaciji* grafijskoga izraza (kako ćirilskoga tako i glagoljskoga izdanja), uopće izraženo- me oslanjanju na knjišku (crkvenoslavensku) tradiciju. Analiza je pokazala kako se u glagoljičkoj *Postili* (otisnutoj u listopadu 1562) štapići i apostrofi bilježe učestalije¹¹ negoli u ranije otisnutome prvom dijelu glagoljičkoga

¹¹ Na etimološki opravdanim – crkvenoslavenskim – pozicijama (npr. na kraju riječi, tj. iza suglasnika, odnosno uz slogotvorno *r* i *l*), ali i *izvan* njih, primjerice za označavanje prejotiranoga izgovora *e* ili *ú* (usp. Gadžijeva i sur. 2014: 70; Ceković, Eterović i Žagar 2015: 31–32).

Apostrofi, koji su se u srednjovjekovnim glagoljičnim tekstovima upotrebljavali kao znak za pisanje *jerova* (uz štapić), u protestantskim su tekstovima razvili svoje nove oblike, sukladno različitim funkcijama: npr. položenom ravnom crticom ponad slova bilježi se umekšan izgovor (/ń/), a ako je ona postavljena iznad *jata* – sugeriran je izgovor /ja/, kosom crticom iznad slova *e* ukazuje se na prejotirani izgovor, a zavijenom crticom (tildom) iznad prvoga suglasnika u suglasničkoj skupini upozorava se na mjesto ispuštena (polu)glasa – pa makar se i ne očekuje njegov izgovor, primjerice

Novog testameta, odnosno više u skladu s crkvenoslavenskom tradicijom (na kraju riječi iza suglasnika, uz slogotvorno *r* i *l* itd.). Iako je redigiranje bilo nedosljedno (usp. Damjanović 2018: 114, Blažević Krezić, Kuštović i Žagar 2020), pri čemu se ne misli na narav upotrebljavanoga jerovskog znaka¹², može se zaključiti da je uporaba takvih znakova frekventnija u gP, ćP i (pogotovo) ćNt negoli u gNt1, pa i na etimološki opravdanim pozicijama. Izdvajamo nekoliko primjera koji su nas u to uvjerali: *učeník* (gNt1 159B) : *Učeníkь* (ćNt 166B–167A, ćP 192r–192v) : *učeník'* (gP 175r–175v); *ot ovih* (gNt1 159B) : *otь ovihь* (ćNt 166B–167A, ćP 192r–192v) : *ot' ovih'* (gP 175r–175v); *mrtva* (gNt1 12A) : *mьrtva* (ćNt 12B) : *m'rtva* (gP 158v–159r, ćP 175r–175v) : *martva* (IP 994); *prst moi* (gNt1 158A–158B) : *p'rsta moga* (ćNt 165A–165B) : *prst' moi* (gP 170v) : *p'rstь moi* (ćP 188r).

2. Nadalje, u *Artikulima* i *Postili* (1562/1563) napušta se princip bilježenja slogotvornoga *r* i *l* zasvjedočen u starijim izdanjima (poglavito u gNt1). Drugim riječima, u evanđeoskim tekstovima glagoljičke i ćiriljičke *Postile* sasvim je prorijeđena, gotovo nepostojeća, zamjena slogotvornoga /l/ vokalom /u/, a slično je i s pojavom slogotvornoga /r/ bez pratećega jerovskog znaka.
3. U latiničkoj *Postili* – razumljivo – ne možemo računati s jerovskim znakovima, a način bilježenja slogotvornoga *r* i *l* u skladu je i s inače sasvim izraženom prilagodbom najmlađe protestantske knjige vernakularnoj (čakavskoj) formi i normi. U evanđeoskim tekstovima latiničke *Postile* (1568) slogotvorno *r* i *l* stoga su redovito zabilježeni uz prateći vokal *a* (usp. Fancev 1916a: 188, 192).

uz slogotvorno *r* i *l*, odnosno nakon prijedloga u združenicama (*d'rže, v' njih, s' ovu*, usp. Žagar 2016: 599). U latiničkome prijepisu glagoljičkoga *Novog testameta* nastojalo se ukazati na tu razliku: znak ' označuje štapić, tj. jedan od znakova za stari poluglas, dok se znakom ' obilježuje crtica uz slogotvorno *r* i *l* (Žagar 2013: 490, Ceković 2016: 45). U okviru projekta *Jezik izdanja hrvatske protestantske tiskare u kontekstu književnojezičnih smjernica XVI. stoljeća* također je uvedeno transliteracijsko razlikovanje dvaju ćiriljičkih znakova za nekadašnji poluglas: znak ' na mjestu titla, odnosno *ь* na mjestu *jer*a (usp. Blažević Krezić 2019: 59). Budući da nas konkretno grafijsko rješenje ne zanima onoliko koliko činjenica jesu li pretpostavljene (etimološke) pozicije uopće markirane *jerovskim* znakom (ili pak nisu), za potrebe ovoga rada u latiničkome prijepisu nismo diferencirali sve njihove varijante i tipove (tradicionalni ćiriljički *jer*, štapić, apostrof / titla i sl.).

¹² Izdanja gP, ćP, ćNt bilježe znakove za *jer* tamo gdje oni izostaju u gNt1, pri čemu na kraju riječi ćiriljička *Postila* preferira *jer*, a glagoljska apostrof (u originalu štapić), te obje uglavnom donose apostrof kada je riječ o bilježenju slogotvornog *r* i *l*.

Istaknuti nas podaci mogu zadovoljiti, ali samo ako u obzir uzmemo činjenicu da je usporedna analiza provedena na ograničenu korpusu, odnosno na evanđeoskim tekstovima. Nije stoga neobično što smo za potrebe ovoga rada odlučile ispitati stanje u propovjednim tekstovima sadržajno ujednačenih knjiga – glagoljičke i ćiriličke *Postile*, kao i u sasvim drukčijoj latiničkoj ili regensburškoj *Postili* iz 1568.

Ta proširena analiza nije ukazala na postojanje značajnih razlika između evanđeoskih i homilijskih tekstova *Postile*. Jerovski znakovi – štapić (i stari ćirilski *jer*) uz apostrof – u homilijskim se tekstovima glagoljičke i ćiriličke *Postile* pojavljuju na istim etimološki (ne)opravdanim mjestima: u suglasničkih završetaka riječi, uz slogotvorno *r* i *l*, kao oznaka prejetiranoga izgovora pojedinih vokala (*e, i, ú, é za /ja/*), odnosno umekšanih suglasnika (*l* ili *n*).¹³ Mada su prilično učestali u glagoljičkoj *Postili*, najbrojniji su ipak u ćiriličkome izdanju, dok ih u latiničkoj *Postili* naravno ne pronalazimo. Donosimo nekoliko primjera iz odabranoga korpusa:

- **evanđeoske dionice (gP, ćP, IP):**¹⁴ *bogat* (gP, IP) : *bogatъ* (ćP); *prosijak* (gP) : *prosijakъ* (ćP) : *prosjak* (IP); *Lazar* (gP, IP) : *Lazarъ* (ćP); *ponesen* (gP, IP) : *ponesenъ* (ćP); *zakopan* (gP, IP) : *zakopanъ* (ćP); *buduć* (gP, IP) : *budućъ* (ćP); *priel* (gP, IP) : *prielъ* (ćP); *mučen* (gP, IP) : *mučenъ* (ćP); *est* (gP) : *jestъ* (ćP) : *jest* (IP); *esam'* (gP) : *jesamъ* (ćP) : *jesam* (IP); *v' mukah'* (gP) : *vъ mukahъ* (ćP) : *v mukah* (IP); *ovih'* (gP) : *ovihъ* (ćP) : *ovih* (IP); *me'ju* (gP) : *meju* (ćP, IP)

¹³ O modelima bilježenja palatalnosti u protestantskim tekstovima, *Artikulima, Postilama*, ali i dvjema *Spovidima*, vidjeti npr. u Ceković 2016, Blažević Krezić 2019 (u glagoljičkim i ćiriličkim izdanjima: neoznačena palatalnost, natpisana slova *l* i *n*, kosom crticom natpisano *e*, jerovski znakovi i *jat* u ulozu izgovorne pripomoći, slovo *ú*, tj. ćir. digrafi *ju, ja, je* itd.). U priloženome je korpusu zanimljivo uočiti da su palatalni glasovi češće zabilježeni u ćiriličkoj, a rjeđe u glagoljičkoj *Postili*: npr. *nevolni* (gP) : *nevoljni* (ćP); *nevolah* (gP) : *nevoljahъ* (ćP); *volno trpi* (gP) : *voljno t'рпи* (ćP); *prokletimi* (gP) : *prokletimi* (ćP); *trpežliv'* (gP) : *t'рpežlivъ* (ćP); *življenjem* (gP) : *življenjemъ* (ćP); *sumnati* (gP) : *sumnjati* (ćP); *gledaš* (gP) : *gljedašъ* (ćP); *Posileni* (gP) : *Posiljeni* (ćP); *dobrovolno* (gP) : *dobrovoljno* (ćP); *začimati* (gP) : *začinjati* (ćP); *Krali* (gP) : *Kralji* (ćP); *celski* (gP) : *celjski* (ćP) itd. U latiničkoj *Postili* palatalnost glasova *l* i *n* uglavnom je zabilježena: npr. *ly, ny* (*dubalyem, pogubllenyem*) ili (rijetko) *li, ni*, natpisanim slovom *n* (*niegovih, zmutina*) i slovima *ll* (*mollu te, bogolluban, ludi*) (usp. Fancev 1916a: 161). Dosljedno bilježenje natpisano *n* za /nj/ (uz *ny*) i *ll* za /lj/ prepoznatljiva je karakteristika regensburške *Postile* u odnosu na mlađa latinička izdanja (npr. *Spovid*, usp. Blažević Krezić 2019).

¹⁴ gP: 100v–101v; 155r–155v
ćP: 111r–112r; 171v–172r
IP: [643]–[644]; [979]–[994]

Budući da je u drugome dijelu rada predočen prijepis odabranoga korpusa, s popisom svih razlika među trima *Postilama*, u osnovnome tekstu nije zabilježen broj stranice na kojoj se nalazi svaka pojedina potvrda.

- **homilijske dionice (gP, ćP):** *tom* (gP) : *tomь* (ćP); *Gospodin* (gP) : *Gospodinь* (ćP); *Bog* (gP) : *Bogь* (ćP); *est* (gP) : *jestь* (ćP); *grihov* (gP) : *grihovь* (ćP); *plka* (gP) : *p'lka* (ćP); *trpeti* (gP) : *t'rpeti* (ćP); *podložnici* (gP) : *podbložnici* (IP)

Uz slogotvorno *r* i *l* jerovski se znakovi najčešće pojavljuju u evanđeoskim i homilijskim dionicama ćirilичke *Postile*. Podsjetimo, Damjanović pretpostavlja da je jerovski znak postavljen iznad prethodnoga suglasnika mogao stajati na mjestu ispuštenoga samoglasnika koji je pratio slogotvoran glas (npr. *veržet se* : *v(b)ržet se*, u *Ispravcima*). Nije međutim sigurno što protestanti žele postići ispuštanjem popratnoga vokala: uskladjivanje s izgovorom ili povratak knjiškoj (glagoljičnoj) tradiciji, napominje Damjanović (2014: 120, 144–147). Čini se ipak da teže ostvarenju drugoga od dvaju spomenutih ciljeva (iako jerovski znak / crticu ne postavljaju iza slogotvornoga glasa, kako je to uobičajeno u hrvatskoglagoljskim tekstovima, poglavito liturgijskima, mada i ondje ima potvrda jerovskih znakova ispred /r/ i /l/, kao i bilježenja slogotvornoga /r/ i /l/ bez znaka za *jerove*, usp. Gadžijeva i sur. 2014: 69). Nadalje, u ćirilичkoj se *Postili* pronalaze primjeri *dvostrukoga bilježenja* slogotvornoga *r* koji su *ispravljani* u ćNt: *um'rla* (gNt1 12A, gP 158v) : *um'rvla* (ćP 175r) : *umrvla* (ćNt 12B) : *umarla* (IP 994), i to tako da se jerovski znak postavlja samo iza ili ispred slogotvornoga glasa. Iako nismo proveli točno brojenje, analizirani tekstovi iz ćNt ukazuju na brojnost primjera s jerovskim znakom (često i apostrofom) postavljenim ispred sonanta, npr. na stranicama 12B–13A bilježimo sljedeće primjere: *umrvla*, *vrhbь*, *trplaše*, *mьrtva*, *trьgihь*, *vrsti*, *milosrdьjemь* (usp. *milos'rdьje* 5B, *Milos'rdie* 12A, vidi i: *p'lku* 82A, *p'l'nb* 112B itd.) (usp. Blažević Krezić 2019: 61). Damjanović također iznosi podatke karakteristične za srednjovjekovni hrvatski ćirilичki korpus: npr. u *Povaljskoj se listini* oba slogotvorna sonanta bilježe prema klasičnome staroslavenskom uzusu (*lv*, *rv*), a kada nije tako, znak za *jer* nalazi se ispred sonanta ili su oni okruženi jerovskim znakovima s objiju strana (*plkbь*, *vrhbь* / *plkbь*, *vrhbь* / *vrhbьa* itd., 2008: 65).

Učestalost jerovskih znakova – štapića i apostrofa – ne može se zanemariti ni u tekstovima glagoljičke *Postile*, osobito ako se stanje u gP usporedi sa stanjem u gNt1. Nadalje, bilježenje slogotvornoga *l* umjesto *u* karakteristično je za mlađa protestantska izdanja, što znači da jerovski znakovi uz samoglasno *r* i *l*, pa i sama pojava samoglasnoga *l*, ukazuju na konzervativniji pristup grafiji kakav je svojstven ćirilичkim, ali i glagoljičkim izdanjima objavljenima nakon gNt1, primjerice *Artikulima*, *Postili* i *Spovidi*. Ako je zamjena *l* > *u* prisutna u tim izdanjima, uglavnom ju pronalazimo u očekivanim primjerima (usp. Fancev 1916a: 189–190, Ceković 2016: 45).¹⁵ U

¹⁵ Npr. *dužno*; *tumače*; *ispunjenja* i sl. Međutim, jednako je često u tim riječima zabilježeno i slogotvorno *l*.

evandeoskim i homilijским dionicama latiničke *Postile* slogotvorno *r* i *l* pojavljuju se – gotovo bez iznimke – uz prateći vokal *a* (usp. Fancev 1916a: 189–193). Potrebno je, međutim, istaknuti kako su u analiziranim homilijama latiničke *Postile* brojniji primjeri s provedenom zamjenom *l* > *u*.¹⁶ Razmatrani korpus nudi sljedeće primjere:

- **evandeoske dionice (gP, ċP, lP):** *m'rv'* (gP) : *m̃rvb̃* (ċP) : *marf* (lP); *prva* (gP, ċP) : *parva* (lP); *prsta* (gP) : *p'rsta* (ċP) : *parsta* (lP); *svrbu* (gP) : *sv'rbu* (ċP) : *svarbu* (lP)
- **homilijске dionice (gP, ċP):** *Ugrskih* (gP) : *Ug'rskih̃* (ċP); *K'rstiani* (gP) : *K̃rstjani* (ċP); *H'rvackih'* (gP) : *H'rvatskih̃* (ċP); *svrb'* (gP) : *sv'rb̃* (ċP); *d'ržan* (gP) : *d'ržañ* (ċP); *prve* (gP) : *p'rve* (ċP); *K'rstiane* (gP) : *K̃rstjane* (ċP); *črvi* (gP) : *č'rṽi* (ċP); *trplabu* (gP) : *t'rpljabu* (ċP); *četrti* (gP) : *čet'rti* (ċP); *svršen'ju* (gP) : *sv'ršeñju* (ċP); *plka* (gP) : *p'lka* (ċP); *zavrženi* (gP) : *zav'rženi* (ċP); *pun* (gP) : *puñ* (ċP)
- **latiničke homilije (lP):** *četarta*, *naiparvo*, *marzak*, *marvic*, *marvic od tarpeze*, *karvjom*, *daržim*, *uzdarže*, *obdarži*, *obdaržati*, *daržan*, *tvarda*, *iskardnjemu*, *martav*, *čarn*, *starpļjenja*, *arvali*; *istumačiti*, *istumačenje*, *kune*, *kuneš*, *ispuniti*, *napunjen*, *Vuk*, *dug*, *duguje*, *duge*, *dužan*, ali i *dalga*, *dalg*, *malčis̃*

Problematici protestantskoga *jata* i njegovih odraza (*e/i*) hrvatski su jezični povjesničari posvetili sasvim dovoljno istraživačke pažnje (Fancev 1916a: 164–176, Damjanović 2014: 119, 148–158, Ceković 2016: 41–56, Damjanović 2017a: 145–152, Damjanović 2017b: 141–148, Čupković 2010: 1–36; Blažević Krezić, Kuštović i Žagar 2020 i dr.). Njihovi su zaključci iznjedrjeni u okviru kvalitativnih i kvantitativnih istraživanja koja su uključivala brojenje *jatova* i odraza u korijenskim i gramatičkim morfemima, na etimološki opravdanim i neopravdanim mjestima. Budući da nemamo priliku ulaziti u pojedinosti provedenih analiza, kratko ćemo ustvrditi da neke protestantske tekstove, uglavnom ćirilčke, odlikuje naglašeno čuvanje slova *jat*, što se – ovisno o njegovu položaju i funkciji – drži postupkom arhaiziranja grafije (prema crkvenoslavenskim predlošcima, na etimološki opravdanim mjestima, za izgovor skupina /*(j)e/* i /*ja*/¹⁷), ali i naglašena usklađivanja s izgovorom (po uzoru

¹⁶ Mnogoput je u znanstvenoj literaturi podcrtano kako se djela hrvatskih protestanata oslanjaju na hrvatsku lekcionarsku tradiciju (čakavsku i štokavsku). U mnoštvu lekcionarskih naslova koji su razmatrani kao mogući predlošci protestantskim djelima posebno se istaknuo *Zborovčićev lekcionar*, poznatiji kao drugo izdanje *Lekcionara Bernardina Splićanina*, otisnuto u Veneciji 1543. (usp. Polović 1908, Žagar 2019). Fancev (1916a: 188) naznačio je k tomu da *Bernardinov* i *Zadarski lekcionar* dosljedno bilježe zamjenu slogotvoroga /*l*/ glasom /*u*/.

¹⁷ U korijenskim morfemima poput *člové-*, *bég-*, *gréh-*, *tél-*, *vidé-* i sl., u gramatičkim morfemima (npr. u D i L jd. imenica i zamjenica, u A mn. /rekonstruirani knjiški oblik/ te u prežiticima dvojinc

na latiničke predloške, za izgovor neetimološke skupine /je/¹⁸). Brojnost primjera koji to mogu potvrditi raste u mladim protestantskim izdanjima, objavljenima nakon prvoga dijela glagoljskoga *Novog testamenta*. Nadalje, hrvatski se reformatori kolebaju između ekavskoga (*neutralnijega*) i ikavskoga odraza *jata*, pri čemu kolebanje nije uvjetovano (samo) stanjem u njihovim materinskim govorima, pa su ekavski oblici brojniji u glagoljskim i ćirilskim izdanjima negoli u latiničkim izdanjima.¹⁹ Ikavski su odrazi zapravo premoćni u glavnini protestantskih tekstova, kako u korijenima tako i u gramatičkim morfemima, potonjima pogotovo. Stjepan Damjanović, brojeći odraze *jata* u glagoljičkome *Katekizmu* (1561), utvrdio je ikavsko-ekavski refleks *jata* u protestantskim tekstovima, koji je rjeđe ekavsko-ikavski ili samo ikavski, odnosno: *takav u kome ikavizmi vidljivo prevladavaju, ali ekavizmi nisu zanemarljivi* (2014: 70, 157–158). Usporedna analiza evandeoskih tekstova *Novoga testamenta* (gNt1, ćNt), glagoljičke, ćiriličke i latiničke *Postile* pokazala je kako je u drugoj polovini 1562. godine, nakon izlaska prvoga dijela glagoljičkoga *Novog testamenta*, očigledno došlo do promjena u jezičnoj politici i uredničkoj praksi hrvatskih protestanata. Glagoljička *Postila* (1562) u pogledu bilježenja *jata* i odraza pokazuje veću usklađenost s tekstem ćiriličke *Postile* (1563) negoli s tekstem glagoljičkoga *Novog testamenta*. Pravopisna i jezična korektura teksta, koja je svoju kulminaciju doživjela u ćiriličkome *Novom testamentu*, a očitovana je – među ostalim – čuvanjem slova *jat* i povećanim udjelom primjera sa zabilježenim odrazima (pretežno ikavskim,²⁰ usp. Fancev 1916a: 165, Blažević Krezić, Kuštović i Žagar 2020), može se prepoznati i u tekstovima glagoljičke i ćiriličke *Postile*. Još jednom se varijabla vremena (godina izdanja) pokazala važnijom od varijable pisma (glagoljica nasuprot ćirilici). Iako u latiničkoj *Postili* prevladava ikavski odraz *jata*, valja istaknuti primjere s ekavskim odrazom. Uglavnom je riječ o oblicima za koje je i Fancev (1916a: 165–166, 173) ustvrdio da su pretežno (ili vrlo često) ekavski i da je tomu tako u svim protestantskim izdanjima, bez obzira na pismo.

izraženima u N i A), za izgovor skupine /ja/ (npr. *zati.jati; vsakojakim*²¹). Stjepan Damjanović (2014: 70, 157–158) upozorava da su hrvatski protestanti staroslavenski *jat* doživljavali kao glas *e*-tipa, zbog čega je (među ostalim) u njihovim izdanjima zabilježeno više ekavizama nego što to nalaže pravilo Jakubinskoga i Meyera. S druge pak strane, izraženo oslanjanje na književnu (glagoljašku) tradiciju opremilo ih je znanjem o tradicionalnome izgovoru *jata* (skupinama /je/ i /ja/) koji je – nema sumnje – ostavio trag u njihovoj jezičnoj koncepciji. Dodajmo i to da su stari pisci slavenski, kao i hrvatski glagoljaši, slovo *e* često izgovarali kao /je/.

¹⁸ Iz našega korpusa izdvajamo primjere *sudi'ém', volé* (gP i ćP, homilijski dio).

¹⁹ Fancev (1916a: 164) nastavlja navodeći učestalost ikavizama u ćiriličkome *Novom testamentu*, no potvrđuje i iznimke: npr. *svidokoval* (gNt 163r) : *svedokoval* (ćNt 173v), *licimiri* (gNt 22r) : *licemeri* (ćNt 23v), *vina* (gNt 22v) : *vena* (ćNt 23v).

²⁰ Poglavito u gramatičkim, ali i u korijenskim morfemima.

Stjepan Damjanović (2017b: 141–148) upozorio je da se većina tih ekavskih oblika, zasvjedočenih u sredini ili na kraju riječi, pojavljuje još u (staro)crkvenoslavenskim tekstovima, zbog čega oni nisu (samo) odraz stanja u tadašnjim živim / zavičajnim govorima naših protestanata, nego su (i) pokazatelj utjecaja knjiške tradicije, poglavito knjiga koje zrcale hrvatsku (glagoljašku) crkvenoslavensku normu.²¹ Evandeoske i homilijske dionice triju *Postila* – usporedno razmatrane – ne pokazuju značajne razlike u bilježenju *jata* i odraza. Valja ponoviti da u latiničkoj *Postili* dominira ikavski odraz, uz očekivane ekavizme, odnosno da je u glagoljičkoj i ćiriličkoj *Postili* povećan udio primjera s *jatom* (na etimološki opravdanim pozicijama: u sredini i na kraju riječi, odnosno za skupinu /ja/). U analiziranom je korpusu premalo zabilježenih razlika između gP i ćP (npr. *neděla* : *nedela*, *proměni* : *promeni* / *Ovdě* : *ovde*, *Egiptě* : *Jejupte* // *děle* : *dile* // *licimiri* : *liceměri*).²² Iz njih je teško izvući značajnije zaključke,²³ osim možda onoga o visokome stupnju usklađenosti svih tekstova glagoljičke i ćiriličke *Postile* (u odnosu na gNt1 i ćNt), zbog čega smo iznova dužni istaknuti važnost vremena (datuma / godine) izlaska protestantskih knjiga, i to kao varijablu koja je u jezičnim analizama zasigurno važnija pisma.

U analiziranome uzorku glagoljičke *Postile* izbrojili smo 56 potvrda slova *jat*. Devet ih je u evandeoskim tekstovima, a ostali su u homilijama. Valja napomenuti da nismo brojili *jatove* kojima je zabilježena skupina /ja/.²⁴ U ćiriličkoj je *Postili* – u odnosu na gP – zabilježeno tek nekoliko gore istaknutih razlika. Latinička *Postila* nema slova *jat*, a dominiraju ikavski refleksi.²⁵ Izdvajamo reprezentativne primjere:

– **evandeoske dionice (gP, ćP, IP):**

ě : *e/i* = *NEDĚLA* (gP) : *nedela* (ćP) : *nedilja* (IP) (2x); *bě* (gP, ćP) : *bi* (IP) (2x); *Umrě* (gP, ćP) : *umri* (IP); ali i *umre*, *město* (gP, ćP) : *misto* (IP);

²¹ U tome se smislu ističu *Prvotisak* (1483) i *Misal Pavla Modrušanina* (1528).

²² Dodajemo i primjere s etimološki neopravdanih pozicija: *govoreći* (gP) : *govoreći* (ćP); *tepeni* (gP) : *těpeni* (ćP).

²³ Vidimo da je *jat* češće zabilježen u gP negoli u ćP, na etimološki opravdanim mjestima, ali i mimo njih (za /e/). U tim je primjerima slovu *jat* iz gP suprotstavljeno slovo *e* (5x) u ćP, odnosno slovo *i* (1x). *Jat* ćiriličke *Postile* u odnosu na odraze *e/i* u glagoljičkoj *Postili* bilježimo samo u ovim primjerima (2x): *licimiri* : *liceměri*; *tepeni* : *těpeni*, no drugi je primjer s etimološki neopravdane pozicije.

²⁴ Njih smo i transliterirali drugačije: npr. *prosjaka* : *prosjaka*; *želiša* : *želijaše* : *želišaše*; *jazik'* : *jazikb* : *jazik*; 'ja : *ja*.

²⁵ Pišući o jeziku latiničke *Postile* (1568), Alojz Jembrih ukazuje na čakavsku osnovicu s ikavsko-ekavskim odrazom *jata*, uz čakavsko-staroslavensku interferenciju i obilježja štokavskoga jezika. Ponovno ističe oslonjenost evandeoskih tekstova na *Lekcionar Bernardina Splićanina*. Povrh svega, donosi popis leksičkih jedinica s ikavskim i ekavskim odrazom *jata*, kao i onih koje su zabilježene dvojako (usp. Jembrih 2007: 300–314).

vérovati (gP, ćP) : *virovati* (IP); *stvoríše svét'* (gP, ćP) : *viće učiniše* (IP) // *pri vratéh* (gP) : *vratéhъ* (ćP) : *vratih* (IP)

i = *Čovik* (gP) : *človik* (ćP, IP) (2x); *odivaše se* (gP, ćP, IP); *svidokue* (gP, ćP) : *svidokuje* (IP)

i : *é/e* = *licimiri* (gP) : *liceméri* (ćP) : *licemeri* (IP)

– **homilijske dionice (gP, ćP):**

ě = *lěpíh'* (gP, ćP); *utěšenía* (gP, ćP); *děl* (gP, ćP); *gospostvé* (gP, ćP); *věki* (gP, ćP), *věčni* (gP, ćP); *ukrěpi* (gP, ćP), *krěpi* (gP, ćP); *rozuměti* (gP, ćP); *cělo* (gP, ćP); *vzdolěnjíh'* (gP, ćP) (2x); *kměti* (gP, ćP); *pogiběl* (gP, ćP); *věra* (gP, ćP), *věri* (gP, ćP); *zapovédám* (gP, ćP); *svét'* (gP, ćP); *potřebne* (gP, ćP); *činěci* (gP, ćP) (etim. neopr.); *sudn'ém'* (gP, ćP) (etim. neopr.); *volé* (gP, ćP) (etim. neopr.); *pamět'* (gP, ćP) (etim. neopr.); *vitězi* (gP, ćP) (etim. neopr.); *děž(e)lskih'* (gP, ćP) (etim. neopr.) // *ovdě* (gP, ćP) (3x); *drugdě* (gP, ćP); *bosné* (gP, ćP); *nepravdě* (gP, ćP) (2x); *pečalé* (gP, ćP) (etim. neopr.); *slavé* (gP, ćP); *dnevé* (gP, ćP); *hćeré* (gP, ćP) (A mn., etimol. neopr.)

é : *e* = *proměni* (gP) : *promeni* (ćP); *govorěci* (gP) : *govoreci* (ćP) (etim. neopr.) // *Ovdě* (gP) : *ovde* (ćP); *Egíptě* (gP) : *Jejupte* (ćP)

é : *i* = *děle* (gP) : *dile* (ćP)

e : *é* = *tepeni* (gP) : *těpeni* (ćP) (etim. neopr.)

i = *svitu* (gP, ćP); *srićni* (gP, ćP), *srićan* (gP, ćP), *nesrićna* (gP, ćP); *tilo* (gP, ćP), *tilom'* (gP, ćP); *vrimě* (gP, ćP); *rići* (gP, ćP), *rić'* (gP, ćP); *človíčaskoi* (gP, ćP); *grišnika* (gP, ćP); *podilil* (gP, ćP); *sviće* (gP, ćP); *zapovidah'* (gP, ćP) // *dolih'* (gP, ćP), *grobih* (gP, ćP), *vsih* (gP, ćP) itd.

e = *nesrećni* (gP, ćP), *srećan* (gP, ćP); *promene se* (gP, ćP); *veru* (gP, ćP), *veri* (gP, ćP), *verovati* (gP, ćP), *verne* (gP, ćP), *veroval'* (gP, ćP), *verue* (gP) : *veruje* (ćP); *videlo* (gP, ćP); *trpeti* (gP, ćP); *tela* (gP, ćP); *človek* (gP) : *človekъ* (ćP); *veki* (gP, ćP); *zapovedi* (gP, ćP); *prebivati* (gP, ćP); *mesto* (gP, ćP) // *ovde* (gP, ćP) itd.

– **latiničke homilije (IP):**

i = *virovati*, *viroval*, *Vire*, *vira*; *človik*, *človika*, *človíčaskih*; *vrimenta*, *vrimě*; *nika*; *srića*; *svit*, *svitu*; *promínjaju*; *gribe*, *grišnikov*; *potribna*, *potriban*; *rići*, *rićjom*; *besidu*, *besid*; *imil*; *odiva*; *utišenju*; *navistil*; *mišati*; *misto*; *odrišenje*; *živiti*; *brimena*; *vridni*; *lit*; *zapovidi* // *ovdi*, *vsih*, *inih* itd.

e = *Cesaru*, *Cesarova*; *cel*; *Moiseovu*, *Moiseja*; *obećana*, *obećali*; *delom*; *telom*, *telo*, *telesne*, *telesnim*; *videl*, *videti*, *provideti*, *zavidel*; *Veri*; *većnim*, *većni*; *imeli*; *živeli*, *živél*; *ceni*; *svetovali*; *zapovedi*; *promeni*; *bolezni*; *pogibeli*; *prebivati* itd.

Iako bi nas učestala uporaba slova *đerv* u glagoljskim izdanjima hrvatskih protestanata trebala podsjetiti na crkvenoslavensku tradiciju, potrebno je razlikovati primjere u kojima je *đervom* zabilježen glas /j/ bez obzira na podrijetlo (kao svojevrsan ustupak izgovoru, model *osuvremenjivanja* grafije) od onih u kojima se *đervom* bilježi grčko i latinsko /g'/ (u tuđicama), odnosno čakavski refleks praslavenske skupine */dj/ svojstven hrvatskim crkvenoslavenskim tekstovima (usp. Gadžijeva i sur. 2014: 63–64). Dosadašnja su istraživanja pokazala kako je uporaba *đerva* (za obično /j/) prilično učestala u prvome dijelu glagoljičkoga *Novog testamenta* (Damjanović 2018; Blažević Krezić, Kuštović i Žagar 2020). Međutim, pojava je slova *đerv* u evandeoskim tekstovima glagoljske *Postile* izrazito prorijeđena, kako na tradicionalno opravdanim mjestima²⁶ tako i na pozicijama običnoga glasa /j/ (usp. Blažević Krezić, Kuštović i Žagar 2020). Taj se postupak povezuje s načelom konzervativnosti, odnosno s utjecajem crkvenoslavenskih predložaka koji nije razvidan samo u ćirilčkim izdanjima (ćNt, ćP) nego i u glagoljičkima, doduše objavljenima nakon gNtI. Iz našega smo korpusa izdvojili primjere koji ukazuju na jednako *ponašanje đerva* u homilijskim dionicama glagoljske *Postile*:

- **evandeoske dionice (gP, ćP, IP):** *jidiše* (gP) : *jadiše* (ćP) : *jidiše* (IP)
- **homilijske dionice (gP, ćP):** *Evangelie* (gP) : *Evangelje* (ćP); *Evangelia* (gP) : *Evangelja* (ćP); *Evangelске* (gP, ćP); *Angeli* (gP, ćP);²⁷ *me'ju* (gP) : *meju* (ćP) // *dostoji* (gP) : *dostoi* (ćP); *jědu* (gP) : *jadu* (ćP); *pristoji* (gP) : *pristoii* (ćP); *izjše* (gP) : *izjaše* (ćP)
- **latiničke homilije:** *Evanjelia*, *Anjelov*²⁸; za razliku primjerice od latiničke *Spovidi* koja u tim pozicijama čuva g: *Evanjeliem'* (gS 93v) : *Evangelieim* (IS 80v); *liturgju* (gS 56r) : *liturgju* (IS 106v–107r); *Anjelske* (gS 94v) : *Angelске* (IS 82r) (usp. Blažević Krezić 2019: 77)

Na samome kraju ne škodi spomenuti neke istaknute razlike grafemsko-fonemskog sloja koje su pohranjene u tekstovima latiničke / regensburške *Postile* u odnosu na glagoljičko i ćirilčko (uraško) izdanje. Među promjenama, metatezama, asimilacijama i disimilacijama, izdvajamo one koje pokazuju snažnu prilagodbu govornoj čakavskoj formi i književnoj / knjiškoj normi, kao i štokavski (na)sloj:

²⁶ Primjerice u tuđicama češće pronalazimo g: *angel*, *evangelie* i sl.

²⁷ U gNtI uglavnom *anjel*, *evanjelie*, *rojen*, ali i *jinu*, *svoje*, *jere*, *ja* i sl.

²⁸ Usp. *žd (< *dj) > j = *osujeni*, *potvarjeno*, *pogarjenja*, *tuju*, *jedinorojega*, *porojenih*, *meju* *grajanstvo*, *izvajeni* i dr.

- *mn-* > *vn-* (samo u latiničkoj *Postili*): *vnoge*, *vnogokrat*, *vnozih*, u gP i ćP bilježimo *mnogokrat*, *mnozi*, *mnozih*²⁹
- *v-* > *f-* (čakavsko obilježje, usp. Fancev 1916a: 204): evanđeoske dionice = *m'rv'* (gP, ćP) : *marf* (IP)
- umekšano čakavsko *l* u skupovima *kl-*, *gl-*, *hl-* uz vokal *e* (<*ǵ) (usp. Fancev 1916a: 200): homiljske dionice = *prokletimi* (gP) : *prokljetimi* (ćP); u IP: *kljel*, *Prokljeta*, *prokljetstvo*, *kljel*, ali pronalazimo i oblike *prokleše*, *prokletstvo*; *gljedaš*
- početna suglasnička skupina *čl-* češća je u ćP (knjiški utjecaj) i IP: evanđeoske dionice = *Čovik* (gP) : *človik* (ćP, IP); *čovičasko* (gP) : *Člověk* (ćP) : *človičasko* (IP), latiničke homilije = *človičasko*, *človiku*
- naizmjenična uporaba skupina *čt-*³⁰ / *št-* (u svim izdanjima, no *št-* prevladava u IP): evanđeoske dionice = *čto* (gP, ćP) : *Što* (IP) (2x); homiljske dionice = *što* (gP, ćP) (4x); *začto* (gP, ćP) (4x), *počtu'ju* (gP) : *počtju* (ćP), *počtenje* (gP, ćP), *počtuite* (gP, ćP), *čtuite* (gP, ćP); latiničke homilije = *poštovan*, *pošteno*; *Što* (5x), *Zašto* (3x); *začto* (1x), *zač* (6x)³¹
- naizmjenična uporaba skupina *vs-* (kao csl./čak. obilježja) / *sv-* (kao štokavskoga obilježja, u svim izdanjima, no u gP prevladavaju primjeri sa skupinom *sv-*, dok su u ćP češći primjeri sa skupinom *vs-*, a potonji pak posve prevladavaju u IP): evanđeoske dionice = *svaki* (gP, ćP) : *vsaki* (IP) (1x); homiljske dionice = *sav*, *-a*, *-e* (gP, ćP) (13x), *svaki*, *-a*, *-o* (gP, ćP) (10x); usp. *svimi* (gP) : *vsimi* (ćP) (1x), *vsakojakim'* (gP) : *vsakojakimь* (ćP)

²⁹ Disimilacija početne skupine *mn-* kojom nastaje skupina *vn-* zabilježena je i u neliturgijskim glagoljskim tekstovima 15. i 16. stoljeća. Ondje se označuje kao kajkavizam, odnosno razmatra se nekoliko opcija: *Čini se da možemo pretpostaviti zajedničko ishodište čakavštine i kajkavštine u kojem se u jednom trenutku uz mnog-javlja i vnog-. Kasnijim razvojem prvi postaje karakterističan za čakavštini, a drugi za kajkavštini. To je jedna mogućnost. Druga je da se promijena mn > vn odigrala u već oblikovanoj, to će reći u od čakavštine odvojenoj kajkavštini, pa je skupina vn u čak. vsk. tekstove ušla kasnije. (ne)namjerenim unošenjem. Treća je mogućnost da je riječ o paralelnom i nezavisnom razvoju nakon razdvajanja* (usp. Damjanović 2008: 150). Skupinu *mn-* možemo držati štokavizmom, premda je ona uobičajena i u čakavskome. Pregledavajući jezik latiničke *Spovidi* (1564) u odnosu na glagoljčku, Damjanović je zapazio dosljedno latiničko *mn-* nasuprot glagoljčkome *vn-*, što nije slučaj u latiničkome *Zadarskom lekcionaru* ili *Žičima svetih otaca* koji bilježe *vn-* (Damjanović 2020, usp. Blažević Krezić 2019: 78). Iz gore priloženoga vidi se da je *vn-* svojstveno i latiničkoj *Postili*.

³⁰ Zamjenički oblik *čto* i njegove izvedenice odraz su knjiške (crkvenoslavenske) tradicije, premda ukazuju i na štokavštinu (zbog pretpostavljenoga izgovora *što*, usp. Damjanović 2020). U ostalim primjerima iz gP i ćP suglasnički skup *čt-* ne mijenja se u *št-* (npr. *počtenje*), vjerojatno pod utjecajem knjiške tradicije, što nije slučaj u IP gdje je zabilježena skupina *št* (*poštovan*) (usp. Malić 1993: 195–196).

³¹ Valja dodati da smo u pregledanim latiničkim homilijama izbrojili 42 potvrde zamjenice *či*.

- (1x), ali i *povsuda* (gP, ćP) (1x), *vas, -a, -e* (gP, ćP) (8x), *vsaki, -a, -o* (gP, ćP) (2x); *vsemogući* (gP, ćP) (1x); latiničke homilije = *vsaki, -a, -o; vas, -a, -e* i dr. (gotovo 100 potvrda)
- *kt-* (csl.) / *tk-* (štok.): evanđeoske dionice = *nitkore* (gP, ćP, IP); *tko* (gP, ćP) : *kto* (IP), *tko* (gP, ćP) : *ki* (čak., IP)

3. Morfološka i sintagmatska razina u biblijskim tekstovima

Već spomenuto istraživanje (Blažević Krezić, Kuštović i Žagar 2020) pokazalo je da u biblijskim tekstovima variraju stari (-u) i noviji (-m) nastavci u prezentu glagola (Blažević Krezić, Kuštović i Žagar 2020: 7). U našem tekstu nalazimo primjer za stariji nastavak (*molju*), dok za novi nastavak preuzimamo primjer iz drugih dijelova evanđelja (*budem*). Treće lice množine prezenta u našem je tekstu dobro oprimjereno i u njemu nema starog nastavka -*ut* nego nalazimo samo novi nastavak -*u* (*moгу, pridu, poslušaju, jesu*). To vrijedi za biblijske tekstove, neovisno o pismu kojim su otišnute. Participi se u proučavanom biblijskom tekstu pojavljuju u nekoliko primjera. Riječ je o aktivnom participu prezenta: *buduć, govoreći* (gP, ćP, IP); pasivnom participu preterita: *ponesen, zakopan* (gP, ćP, IP); aktivnom participu preterita prvom: *zavapivši, poznavši* (gP, ćP, IP), *uzdvignuvši* (gP, ćP) / *dvignuvši* (IP), *odsadši* (gP, IP) / *odsadši* (ćP). U jednom je primjeru aorist za treće lice množine u glagoljičkoj *Postili* zamijenjen participom preterita aktivnim I. u ćiriljičkoj i latiničkoj *Postili: ostaviše* (gP) / *ostavivši* (ćP, IP). Iz primjera vidimo da participi kao kategorija nisu nestali, ali se više ne dekliniraju. Iznimka je od toga oblik *ostaviše* koji ima stari nastavak -*e*.

Kod imenica možemo utvrditi jedino da u genitivu množine za ženski rod nalazimo stariji nulti nastavak, međutim, to je nastavak koji pripada i čakavskom i kajkavskom narječju pa ne treba govoriti o starijem nastavku već nastavku koji je zajedničko dobro crkvenoslavenskog i novijeg razdoblja (*ran', m'rv', muk*). U lokativu množine imenica srednjeg roda nalazimo primjer s nastavkom -*ěh* u glagoljskoj i ćiriljičkoj *Postili*, dok na istom mjestu u latiničkoj *Postili* nalazimo nastavak -*ih* koji se može tumačiti kao refleks $\acute{e} > i$, ali i kao mlađi nastavak (*vratěh; vratih*). Kod imenica ostali nastavci ne odstupaju od čakavske norme, tj. u skladu su s oblicima riječi koji pripadaju hrvatskoj pisanoj baštini 16. stoljeća na čakavskome jeziku. Ovdje, zbog usporedbe s tekstom propovijedi koja će uslijediti, spomenimo da je nastavak u lokativu jednine za imenice muškoga roda -*u* (*va plamenu, u životu*).

Analiza zamjenica i pridjeva također pokazuje izjednačenost s novijim stanjem u čakavskom. Jedini primjer koji bismo mogli proglasiti crkvenoslavenskim

(premda je protetsko /j/ potvrđeno i u čakavskom narječju)³² zamjenica je *jim* koju nalazimo u latiničkoj *Postili*. Na istim mjestima i glagoljička i ćirilička *Postila* imaju *im'* pa se ovaj *jim* može tumačiti samo kao nastojanje priređivača latiničke *Postile* da se nekako tekst učini uzvišeniji, pod pretpostavkom da je crkvenoslavenski oblik uzvišeniji oblik.³³ Ipak, to je neobična upotreba kad je riječ o latiničkoj *Postili* koja je objavljena znatno kasnije u odnosu na glagoljičku i ćiriličku *Postilu*. Crkvenoslavenska bi mogla biti samo upotreba dvojine u primjeru *oči svoi* u biblijskom tekstu u glagoljskoj i ćiriličkoj *Postili* za razliku od latiničke *Postile* u kojoj nalazimo *oči svoje*. Kao što je rijetka upotreba crkvenoslavenskih oblika zamjenica, rijetka je upotreba zamjenica za označavanje posvojnosti u crkvenoslavenskoj sintagmi – nalazimo u tekstu jedan primjer: Poznavši tada ISUS *hudobu njih*. Ovo vrijedi za sve tri *Postile*, bez obzira na pismo. Sve ostale sintagme za označavanje posvojnosti hrvatske su: *rane njegove, u krilu njegovu, prsta svoga, jazik' moi, dobra tvoja, otca moga, životu tvoem, učenike svoje; ovo mĕsto, va ovom' plamenu, toga muža*. Možemo uočiti činjenicu da imenica prethodi zamjenici u većini primjera, što je karakteristika biblijskog stila. „Takav red riječi u pravilu stvara ozračje posebne uznositosti, odnosno patetičnosti, i inače svojstvenih mnogim biblijskim tekstovima...” (Pranjčević 2006: 28). Međutim, primjeri pokazuju da takav red riječi nije nužan. Sve što je rečeno za zamjenice, vrijedi i za pridjeve. Svi su pridjevski oblici noviji, ali samo neki stoje u postpoziciji u odnosu na imenicu: *krilo Abraamovo, put Božii : bogatoga nevernoga muža, vernoga prosjaka*. To vrijedi za sve tekstove, a jedina je iznimka primjer: *lice čovičasko* (gP); *lice človičasko* (lP) : *lica človéko* (ćP) u kojem glagoljska i latinička *Postila* imaju imenicu i pridjev u jednini, dok ćirilička *Postila* na istom mjestu ima množinu, a posvojnost je izražena imenicom u besprijedložnom genitivu.

4. Leksička razina u biblijskim tekstovima

Usporedba leksika u evanđeoskom tekstu *Postile* pokazuje da crkvenoslavenskih leksema ima u svim tekstovima, ali nisu uvijek uzeti isti leksemi. Spomenimo u glagoljičkom i ćiriličkom tekstu: *svĕt'* (u latiničkoj *Postili* zamijenjena je riječju *vičĕ*³⁴); u glagoljičkom i latiničkom – aktivni particip preterita I. *odsadši* i prijedlog *ot* prema

³² Lukežić 2015: 230.

³³ O prestižnosti crkvenoslavenskoga jezika vidi: Damjanović 1984: 126, Mihaljević 2011: 232.

³⁴ I *svĕt'* i *vičĕ* potvrđeni su u staroslavenskim i u hrvatskoglagojskim liturgijskim spomenicima (Hauptova 2005: 129).

ćiriličkom *odšadši, od*³⁵. U latiničkoj *Postili* nalazimo već spomenutu zamjenicu *jim*, zamjenicu *kto*, za razliku od glagoljičkog i ćiriličkog *tko*, zatim lekseme *nikogare* i *bo*. Zanimljivo je da za razliku od crkvenoslavenskog *kto* u latiničkoj *Postili* prema *tko* u glagoljičnoj i ćiriličnoj *Postili*, sa zamjenicom *što* / *što* obrnuto je. *Čto* nalazimo u glagoljičkoj i ćiriličkoj *Postili*, dok u latiničkoj imamo *što*. Svim trima tekstovima zajednički su crkvenoslavenski leksemi: *bo*, *nikogare* i *buduć*. Od kajkavskih elemenata izdvajamo prilog *adda* (Skok 1971: 29)³⁶ koji se javlja u glagoljičkoj i ćiriličkoj *Postili*, dok u latiničkoj nalazimo prilog *zato*. Postoje još neke razlike kod kojih je riječ o blagom pomaku u značenju: *plemenito*, *zgodi se*, *uzdvignuvsji* (gP) : *preplemenito*, *učinjeno be*, *dvignuvsji* (ćP).

5. Analiza propovijedi

Zasebna analiza tekstova propovijedi zabilježenih u *Postili* zasad nam nije poznata, te je u tom smislu ovo tekst koji donosi analizu jezika teksta koji je po svojoj prilici bio izgovoren³⁷, a koji ne pripada biblijskom tekstu. Činjenica da je tekst bio izgovoren važna je zbog toga što pisac *Postile* zapisuje vlastite misli i tumačenja biblijskog teksta i pritom se ne mora nužno držati ni fonoloških, ni morfoloških oblika, ni reda riječi kakav je „zadan“ biblijskom tekstu. Izgovarajući tekst, mogu mu „pobjeći“ oblici koji ne pripadaju biblijskom uzusu. Govornik ima mogućnost izgovaranjem teksta, zahvaljujući dikciji, prenijeti i neke poruke koje samim čitanjem ne bi bile prenesene. To znači da je propovjednik imao nešto drugačiju situaciju, bez obzira na to što izgovara napisan tekst propovijedi, u odnosu na onog koji će čitati naglas sam biblijski tekst. Već su Damjanovićeve analize jezika *Korizmenjaka Koluničeva zbornika* (Damjanović 1984: 61–62; 121; 133), a riječ je o tekstu koji sadrži korizmene propovijedi, pokazale da pisac različito bilježi biblijski tekst od teksta kojim prepričava isti taj biblijski tekst i razvija vlastite misli. U svojoj analizi *Jezične osobine Postile u kontekstu književnosjezičnih smjerenja hrvatskih protestanata* Damjanović ističe: „Biblijski su tekstovi zahtijevali jezičnu iznijansiranost i to je u pravoj mjeri

³⁵ Naizgled formalnu razliku *od/ot* ipak ovdje navodimo s namjerom da ustanovimo da u istom vremenskom razdoblju i dalje postoji upotreba i jednog i drugog oblika istog prijedloga, premda ta upotreba nije uvijek sukladna u glagoljičkoj i ćiriličkoj *Postili*.

³⁶ U kajkavskom se kopalativno a veže sa da i и + da > ada, pisano *adda*.

³⁷ „Propovijedi koje kao primarno usmeni žanr nisu imale ograničenja sa stajališta recepcije, omogućile su da se s raznim navodima upozna slabije obrazovano svećenstvo i njihovi vjernici, tj. da se usmenim putem pisana riječ dotakne velikog broja slušatelja“ (Radošević 2017: 63–64)

mogla pružiti tradicija, stariji tekstovi, a ne govorna praksa, koja je pak mogla pomoći u uklanjanju nepotrebnih konstrukcija i prestarjelih leksema za koje je ta govorna praksa nudila svima razumljiva, dakle bolja rješenja.“ (Damjanović 2020: 269–270) U tom smislu nastojat ćemo pokazati je li tekst koji je bio predviđen za izgovaranje (ne nužno za čitanje za stolom) jezično drugačiji, s drugačijim oblicima u odnosu na biblijske tekstove na koje se te propovijedi referiraju. Naravno, ne možemo sa sigurnošću tvrditi da je svaki tekst *Postile* (pa ni ovaj naš, za analizu odabran) bio zaista izgovoren, ali namjera da bude izgovoren morala je postojati. Vidimo tu namjeru iz samog predgovora u kojem, već smo u uvodu naveli, piše: „Takova evangelija i kratko tumačenje ima vsaki verni i bogoljubni gospodar i otac od obitele vsaku subotu večer i navečer svakoga praznika svej obiteli zajedno okuplenoj lepo lagodno i razumno pred njimi čtati...“ (Bratulić 2000: 68)

5.1. Morfološka i sintagmatska razina u tekstovima propovijedi

U analizi propovijedi u glagoljičkom i ćiriličkom proučavanom tekstu nema konteksta u kojem bi se javio prezent u prvom licu jednine, jer propovjednik sebe u propovijedi ne ističe. Međutim, nalazimo to lice u latiničkoj propovijedi i ono ima nastavke kakve nalazimo i u evanđeoskom tekstu: *-m* (*daržim, tajim* LP), *-u* (*mogu, hoću* LP, ali i *reku* LP). U trećem licu množine nalazimo novi nastavak *-u* (*pomaga'ju i ne vala'ju* gP, ćP; *jedu, piju, nisu* gP, ćP; *nasliduju, bezufaju* LP), *-e* (*bode, hote, drže* gP, ćP, *mute* LP). Ovdje treba dodati da glagol *živjeti* u latiničkoj *Postili* ima u 3. licu množine nastavak *-u: živu*. Treba spomenuti imperativ, 3. lice jednine. U evanđeoskom tekstu nalazimo ga u primjerima *da omoči, da probladi*. Iz primjera je vidljivo da je tvoren česticom *da* i prezentom, što je uobičajeno i za crkvenoslavenski jezik hrvatske redakcije kao i za čakavski hrvatski književni jezik. Takve oblike ne nalazimo u tekstu propovijedi. U tom je tekstu imperativnost izražena prezentskim oblikom: *Zato svaki čini pravu pokoru (...) ostavi se (...) pristupi k pravoi veri (...) služi (...) d'rži (...) zazivai (...) budi*. Vraćanje je to na tvorbu imperativa u hrvatskom crkvenoslavenskom jeziku gdje se treće lice jednine tvorilo nastavkom *-i* te to možemo opisati kao pokušaj približavanja tradicionalnoj situaciji.³⁸ Nadalje, Ivo Pranjkić i Lada Badurina ovakve konstrukcije interpretiraju kao upotrebu 2. lica imperativa sa subjektom u trećem licu (Pranjkić i Badurina 2012 : 621)³⁹. U latiničkoj *Postili* 3.

³⁸ O tvorbi imperativa u staroslavenskom jeziku vidi u Damjanović 2003: 135–136. Isto vrijedi i za tvorbu imperativa u hrvatskokrkvenoslavenskom jeziku. Vidi u Gadžijeva i dr. 2014: 219–226.

³⁹ Riječ je zapravo o tome da je u starijim stadijima razvitka jezika imperativ imao i treće lice, koje je bilo jednako drugom. Izražavao se dakle kao i imperativ drugoga lica sintetički, a ne analitički kao

lice jednine tvoreno je česticom *neka* i prezentom glagola: *neka pokaže*. Participe u tekstu propovijedi možemo pronaći u crkvenoslavenskom obliku *buduć* (gP, ćP, IP), a u latiničkoj *Postili* to je i očitije jer nalazimo deklinirane oblike: marvic *padajućih*, ako naidete *ćinećega* sud (IP). Vidjeli smo da u biblijskom tekstu ne nalazimo deklinirane oblike participa.

Treba napomenuti da u *Postili* nalazimo i ostala glagolska vremena koja nećemo posebno analizirati jer ne postoje razlike između teksta evanđelja i teksta propovijedi. Recimo samo da se od jednostavnih vremena koristi aorist u biblijskim čitanjima: *poslaše, donesoše, reče, začudiše se* (gP, ćP, IP) kao i u propovijedi: *bojaše, pripovidaše* (gP, ćP), *rekoh* (IP). Isto vrijedi i za imperfekt. U biblijskim čitanjima nalazimo: *odivaše se, bežaše, padahu, biše* (gP, ćP, IP), a isto je i u propovijedima: *imijaše, padahu, biše* (gP, ćP, IP). Od složenih vremena za izražavanje prošlosti nalazimo u proučavanom tekstu u evanđelju perfekt: *e ufal, e videlo* (gP, IP). Jedina je razlika između glagoljskog i ćiriličkog teksta u tome što ćirilički ima naglašen oblik glagola biti (*est ufal, jest videlo*, ćP). U tekstu propovijedi također ne postoje razlike između tekstova, neovisno o tome što tekstovi propovijedi nisu podudarni.⁴⁰ Primjeri za perfekt kod propovijedi: *e postavil', zmislili jesu* (gP, ćP), *smo prošetali, je videl* (IP). Za izražavanje prošlosti koristi se i pluskvamperfekt u tekstu propovijedi: *postavil biše, bil bi ostavil* (IP).

Za imenice u tekstu propovijedi vrijedi ono što je rečeno za imenice u evanđeoskom tekstu. Genitiv množine ženskoga roda ima nulti nastavak ili nastavak *-ov*: *naukov* (gP, ćP), *muk* (IP). Lokativ jednine ima nastavke *-ê / -i* za ženski rod u glagoljskoj i ćiriličkoj *Postili*, a nastavak *-i* u latiničkoj *Postili* (po *nepravdê*: po *nepravdi* gP, ćP, po *zapovedi* IP). Treba upozoriti na primjer u akuzativu množine s nastavkom *-ê* u glagoljičnoj i ćiriličnoj *Postili*: *nego kako i ostale nevole i pečalê (...)* ima'ju trpêti. Riječ je o imenici *pečal* koja pripada i-sklonidbi ženskoga roda. U hrvatskom crkvenoslavenskom jeziku na tom mjestu imamo nastavak *-i* pa je moguće da je nastavak *-ê* u našem primjeru rezultat bilježenja *-ê* iz „tradicionalnih“ razloga premda po tradiciji tu nikada nije bio bilježen. Teško je govoriti o hiperkorektnosti, vjerojatnije je riječ o tome da se na ovaj način pokušava u tekst unijeti neka naznaka starine. Imenica *raskoš* koja također pripada i-deklinaciji ženskoga roda kao i imenica *pečal* u akuzativu množine u latiničkoj *Postili* glasi *raskošê*, što je neobično s obzirom na

danas. (Pranjković i Badurina 2012: 621). Taj je „stariji stadij razvitka jezika“ za naš tekst suvremenost. Takav oblik imperativa u upotrebi je istovremeno s novijim oblikom imperativa (čestica *da / neka* + prezent).

⁴⁰ Već je rečeno da su glagoljska i ćirilična propovijed sadržajno iste, dok se latinična od njih razlikuje svojim sadržajem pa tako i izborom riječi.

to da se nastavak *-e* u toj deklinaciji u akuzativu množine ne javlja (*raskošje obdržati*). Za muški rod nastavke: *-é* i *-i* nalazimo u glagoljičnoj i ćiriličnoj *Postili* (va *egipté*, po *dnevé*: po *dnevi*), te za muški rod *-u* u sve tri *Postile* (u *paklu* gP, ćP; po *svitu* IP). Od stanja u hrvatskom jeziku toga vremena odstupa jedino nastavak *-é* koji može biti rezultat tradicionalnog bilježenja. Na to nas upućuje činjenica da se ista imenica javlja s nastavkom *-é* i *-i*: po *nepravde* – po *nepravdi*; po *dnevé*: po *dnevi* (gP, ćP).

Stanje kod zamjenica i pridjeva u glagoljskoj i ćiriličkoj propovijedi odgovara stanju u evandeoskim tekstovima, odnosno, nema zamjenice koja bi pripadala samo hrvatskom crkvenoslavenskom jeziku. No, tako nije u latiničkoj *Postili*. U njoj nalazimo i crkvenoslavenske zamjenice⁴¹ usporedno s hrvatskima: *jih, jim: ih, im*. Za razliku od toga, glagoljička i ćirilička *Postila* imaju isključivo *ih, im*. S obzirom na to da je riječ o latiničkom tekstu, ne možemo reći da su te zamjenice rezultat grafijskog bilježenja nego prije svjesnog nastojanja da se tekst učini tradicionalnijim. Možemo izdvojiti u proučavanom glagoljičkom i ćiriličkom tekstu primjer za akuzativ množine: ne razdira i *ne* ne razčinja (gP, ćP) u kojem ovo prvo *ne* označava zamjenicu *njih*, pri čemu je oblik *ne* starog postanja (Kuzmić i Kuzmić 2015: 33). Uz taj stariji oblik *ne*, u tekstu se češće upotrebljava i mlađi oblik *ih* (da *ih* se boje, lovi *ih*). U latiničnoj *Postili* upotrebljava se u akuzativu množine oblik *je*: da *je* svih učini (IP). Još jedna zamjenica iz propovijedi latiničke *Postile* pripada hrvatskom crkvenoslavenskom jeziku – zamjenica do *sih* dob. Ipak, znatno je češća zamjenica *ovih*: *iz ovih*. Što se tiče reda riječi, kad govorimo o sintagmama kojima se izražava posvojnost, kao i u biblijskom tekstu nalazimo crkvenoslavensku sintagmu, tj. posvojnost se izražava zamjenicom *on* u kosom padežu: *prék' njih' volé, njih' nevolam, njih' nevolju, od' njih' ubošva, njih' pravicu, njih' imenje*. (gP, ćP); *njih žitka, njih raspa, u pričah njega* (IP). Takvo izricanje posvojnosti odnosi se samo na izricanje posvojnosti trećeg lica, a u našim primjerima u *Postili* riječ *je* o posvojnosti trećega lica množine.⁴² Kod takve

⁴¹ Franjo Fancev navodi da u množini *nalazimo redovito starije oblike ... jim, jimi...* (Fancev 1916b: 97.) Uz to, Fancev govori „...da je jezik hrvatskih protestantskih knjiga u glavnome primorski i istarski govor čakavskoga narječja, imajući bar u tragovima sve osobine starijih a i današnjih govora tih krajeva. U ranijim izdanjima bio je taj jezik zacijelo narodniji. (...) Kasnije, kad se to odstupanje Konsulovo i Dalmatinovo od crkvene ortografske i jezične predaje u hrvatskog glagolskom svećenstvu nije odobravalo, hrvatska su se protestantska izdanja udešavala u koječem prema crkvenom jeziku“ (Fancev 1916a: 158) Držimo da je ova upotreba oblika *jih, jim* upravo to podešavanje prema crkvenom jeziku. Argumentiramo to činjenicom da *Postile* otisnute glagoljicom i ćirilicom to podešavanje nisu u zamjenicama provele.

⁴² O izricanju posvojnosti vidjeti više u knjizi Hudeček 2006. E. Hercigonja (1982–1983: 21) napominje „da se u svim zborničkim tekstovima često umjesto oblika posvojne zamjenice za 3. lice muškog i srednjeg roda 'uporabljuje genitiv (indekl.) lične zamjenice, nerijetko također u stilski osmišljenome variranju, te navodi primjere iz zborničkih tekstova...“

upotrebe zamjenice i red riječi je uvijek takav da najprije dolazi zamjenica, a zatim imenica, što je karakteristika hrvatskog jezika (*njihove volje, njihove pravice* gP, ćP). Dakle, nalazimo hrvatsku sintagmu s crkvenoslavenskim izrazom posvojnosti. Jedina je iznimka u latiničkoj *Postili* primjer *njega stvari* gdje imamo zamjenicu ispred imenice. Možemo vidjeti da se takve crkvenoslavenske sintagme u tekstu propovijedi pojavljuju u većem broju primjera nego što je to slučaj u biblijskom tekstu. No, uz takvo izražavanje posvojnosti nalazimo i ono koje pripada hrvatskom jeziku: *njihovo vladane, njegove tovariše, njegovu voisku, po njihovoi konsencii, po njegovom slovu, njegove riči, moih' riči i moga Evangelia, ž njegovimi slugami* (gP, ćP); *njegovo nebo* (IP), pri čemu zamjenica može biti i ispred i iza imenice *njegova duša : duša njegova* (gP, ćP). Stanje u kojem se posvojna zamjenica nalazi ispred imenice češće je u glagoljičnoj i latiničnoj *Postili* nego u latiničnoj, gdje se imenica nalazi ispred zamjenice *stola njegova, bogatstvo njegovo*. Ako pogledamo pridjeve, vidjet ćemo da su oni uvijek hrvatski, a red riječi u većini je slučajeva takav da najprije dolazi pridjev, a zatim imenica: *današnjem Evangeliju, z lažnjivimi fratri, svetomu Pismu, po Božjei voli, staru crkvu, zala gospoda ... : gospodi zaloi, véra K'rstianska, grihov' dēž(e)lskih', stvoren'ju ljučkomu, ljudi nerazumnih', sluge Božii* (gP, ćP); *bogata človika, nevoljni Lazar, bogoljubna nauka, človičaskih riči, u Abraamovu krilu* (IP). Brojčano pretežu slučajevi u kojima se pridjev nalazi ispred imenica. Kod pridjeva treba spomenuti komparativ u latiničkoj *Postili*. Sufiks *-eji* koji nalazimo u primjeru *toliko sričnei* (IP) potvrđuje se i u sjeveročakavskih pisaca (Kuzmić i Kuzmić 2015: 41). U pozitivu nalazimo primjer *sina jedinorojega* u kojem nedostaje sufiks *n* za muški rod te je na takvu krnju osnovu dodan genitivni zamjenički nastavak *-jega*.

5.2. Leksik u tekstovima propovijedi

Ako pogledamo leksičke razlike između glagoljičkog i ćiriličkog dijela propovijedi, možemo ustanoviti da razlika ima, premda ne mnogo. Od zamjenica nalazimo: *vsih, vsim, vsimi* (gP, ćP); *vsakoga, vsaka, vsako, vsaki, vsa* (IP), dok oblike *svi, svih, svim* (gP, ćP) imaju samo glagoljička i ćirilička *Postila*. Zamjenicu *ča* imaju sve tri *Postile*, kao i zamjenicu *što*. Oblik *zašto* također nalazimo u sve tri *Postile*, a samo latinička *Postila* ima riječi *zašto i poštovan*.

U glagoljičkom tekstu nalazimo riječi *cić, ijudeom, pripovidavce, vazeše, ud'ržnika, odića, brastvo, toliko, svimi, isk'rnjemu, bir* (=cksl. *daća* u Hauptova 2005: 153). Na istim mjestima u ćiriličkom tekstu imamo *radi, Židovomь, predikače* (= *propovjednik*), *prieše, ud'ržatela, pokrovь, bratarьstvo, listo, vsimi, isk'rdnjemu, bir*. Pogled na primjere pokazuje da su sve te riječi bile tadašnjem priređivaču poznate. Možemo pretpostaviti da su bile poznate i čitatelju i slušatelju. Pretpostavljamo to na temelju

činjenice da protestanti žele napisati tekst koji je razumljiv onima za koje je napisan, a to su čitatelji / slušatelji. Ovdje se postavlja pitanje zašto između dva izdanja od kojih drugo izlazi samo tri mjeseca nakon prvog dolazi do tolikog broja razlika u leksiku. Autorice ovog članka na to pitanje ne mogu dati pouzdan odgovor. Moguće je da se tekst koji se priprema za objavljivanje na glagoljici i ćirilici pisao paralelno i da je priređivač svjesno odlučio donijeti različite izbore riječi ne bi li tako omogućio čitateljima koji čitaju oba teksta da pojedina neznanja leksika iz jednog izdanja popune leksikom iz drugog izdanja.⁴³ Za leksik u latiničkoj *Postili* lako je uočiti da je sastavljač za mnoge riječi stavljao njihov sinonimni par. Nekad su to bliskoznačnice (*imenja ili bogatstvo, ljucko imenje ili bogatstva, blaga ili moći, družbi ili općini*), nekad istoznačnice (*tat i razbojnik, znojem ili potom, dohodkom ili haraćem, varožno i grajan-sko, zakonno otačastvo ili didina, ofciuju ili pozvanju, kipu ili obličju, kaštige ili muke*), a uvijek ih povezuje veznik *ili*.⁴⁴ Takve riječi nalazimo i u glagoljičkoj i ćiriljičkoj *Postili*, ali u znatno manjem broju primjera: *blago ili imenje, živina ili skoti, propast' ili êamu*,

⁴³ Ovo su čiste pretpostavke bez argumenata, temeljene na iskustvu autorica članka. Danas bi autorice članka kad ne bi razumjele neku riječ uzele rječnik i pogledale njezino značenje. U vremenu nastanka *Postile* 1561, 1562. Hrvati još nemaju rječnik. Prvi rječnik nastaje 1595., Vrančić: *Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum, Latinae, Italicae, Germanicae, Dalmatiae i Ungaricae*. Zainteresirani čitatelj / slušatelj jedino bi pogledom u drugu *Postilu* mogao dokučiti značenje eventualno nepoznate riječi. Nadalje, Matija Murko (1925: 82–83), kada govori o različitim riječima u *Artikulima*, kaže da su „Hrvati često preuzimali slovenački tekst od reči do reči te ga menjali samo delomice i površno prema glasovima i oblicima srpsko-hrvatskoga jezika...“ To je točno kad je riječ o *Artikulima*, a tako je i kad je riječ o *Postili*: „Oni sami kažu da su prevodili 'iz kranjskoga' Novi testament (...) i Postilu...“ (Murko 1925: 75) No, jesu li baš ovi primjeri pravi pokazatelj toga, autorice članka ne usuduju se tvrditi. Govoreći o upotrebi sinonima, Eduard Hercigonja govori da se „s kompozicijske točke gledišta mogu uočiti dva osnovna načina upotrebe sinonima: *kontaktni tip* (...) – u kojem se kontaktnom uporabom (u neposrednom susjedstvu) sinonima želi osigurati što intenzivnija komunikativnost teksta, razumljivostima poruke širem području (...) ili se nastoji postići pojačavanje dojma o osnovnom značenju (...)“ Drugi je tip „*distantni tip* u kojem su sinonimi distribuirani u okviru šireg ili užeg konteksta“ (Hercigonja 1983: 424–425)

⁴⁴ O istoznačnicama i bliskoznačnicama pisala je i Branka Tafra u tekstu *Leksičko-semantički odnosi u hrvatskome jeziku iz dijakronijske perspektive* (2018: 469) „Pod sinonimnim nizovima razumijevamo dva ili više leksema koji isto znače, koji imaju, dakle, istu denotaciju, koji pripadaju istomu idiomu i istomu vremenskomu odsječku. Razumijeva se da pripadaju i istoj vrsti riječi...“ U istom članku donosi i definiciju naziva sinonimije i bliskoznačnosti od Zguste (1991: 88) koji smatra da se „identičnost značenja koja je potrebna za sinonime može... shvatiti na dva načina: ili kao apsolutna identičnost ili kao velika sličnost“. Njemu sinonimija pokriva oba slučaja, iako naziv sinonimija rezervira za apsolutnu identičnost, dok se za veliku sličnost „smislova“ koristi nazivom „bliskosinonimija“ (bliskoznačnost; engl. near-synonyms), tj. sinonimija u širem značenju riječi. Za stariju hrvatsku književnost Tafra kaže da obiluje primjerima leksema koji se nižu jedan do drugoga, a koji znače isto. Kroatisti ih nazivaju kontaktnim sinonimima. (Tafra 2018: 471)

dež(e)lah' ili stranah', knezi ili voivode, doide ili pride, didica ili ud'ržnika. No, bez obzira na brojno stanje, u svim je tekstovima njihova uloga objasnidbena, tj. služi za to da izgovoreni tekst učine razumljivijim na što većem jezičnom prostoru. Gordana Čupković takvo „supostavljanje bliskoznačnih riječi u užem kontekstu rečenice i u širem kontekstu odlomka i teksta, razlikovno imenovano kao kontaktna i distantna sinonimija“ tumači kao „stilski [je] postupak koji obilježuje hrvatsku pisanu riječ od njenih početaka. Formiranju jezičnih inačica posebno pogoduju dodiri jezika i dijalekata, ali i dodiri civilizacijskih krugova te međuknjiževni utjecaji.“ (Čupković 2013: 139) Već je ranije Eduard Hercigonja utvrdio: „sinonimija je toliko proširena da se s pravom mora govoriti o nastojanju glagoljaša za stvaranjem općega jezika (*lingua communis*).“ (Hercigonja 1994: 196) Nadalje, „[u]vođenjem sinonimskih parova u kojima jedna riječ objašnjava drugu nastojalo se stoga, na određen način, neutralizirati dijalektalne i lokalnogovorne razlike razvijene u inventaru leksičkih sredstava koji je tada – kao i u kasnijim razdobljima hrvatske književnojezične dijakronije – smatran temeljnom preprekom većoj komunikativnosti književnog djela i razumljivosti pisane riječi na prostorima sviju dijalektalnih zajednica“ (Hercigonja 1994: 211). Branka Tafra potvrđuje u znanosti postavljenu tezu da se „kontaktne sinonimi nalaze obilno u djelima istarskih protestantskih pisaca koji imaju tronarječnu koncepciju književnoga jezika te njeguju hibridni jezik i objavljuju i na glagoljici i na ćirilici“ (Tafra 2018: 472). Primjeri koje smo naveli u analizi ovoga dijela *Postile*, bilo da je riječ o biblijskom ili o homilijskom tekstu, to potvrđuju.

6. Zaključak

Zaključno, možemo reći da:

1. ne postoje značajne razlike između evanđeoskih i homilijskih tekstova u *Postili* kad je riječ o jerovskim znakovima: štapiću i apostrofu (glagoljska se služi apostrofom i štapićem koji je u ćirilskoj *Postili* zabilježen starim jerovskim znakom; na kraju riječi ćirilčka *Postila* preferira *jer*, a glagoljska apostrof (u originalu štapić), te obje uglavnom donose apostrof kada je riječ o bilježenju slogotvornog *r i l*),
2. ne postoje značajne razlike između evanđeoskih i homilijskih tekstova u *Postili* u bilježenju *jata* i odraza, a palatalnost glasova *l* i *n* češće je zabilježena u ćirilčkoj, a rjeđe u glagoljičkoj *Postili* (npr. natpisanim slovima, jerovskim znakom, slovom *ú, jatom*), dok je u latiničkoj *Postili* uglavnom dosljedno zabilježena (kao *ly, ny*, odnosno *ń i ll*),

3. *đerv* se jednako ponaša i u evanđeoskim i u homilijskim tekstovima glagoljske *Postile*; gP i cP u tuđicama prednost daju slovu *g*, odrazu knjiškosti koja se naslanja i na drugačiju tradiciju liturgijskih tekstova (za razliku od gNt1 koji u tim slučajevima često bilježi *ǰ*); dok IP u tuđicama ima čakavsko *j* (za razliku primjerice od latiničke *Spovidi* iz 1564. koja redovito čuva *g*, usp. Blažević Krezić 2019: 77),
4. latinička *Postila* dosljedno bilježi skupinu *vn-* za razliku od gP i cP koje imaju *mn-* inače bilježeno i u latiničkoj *Spovidi* iz 1564. (kao odraz usklađivanja s tradicijom, no moguće i kao štokavizam), a tako je i s početnom skupinom *čl-* koja je, uz IP, učestala i u cP; naizmjenična uporaba skupina *vs-* / *sv-* nije zabilježena u IP pa ondje imamo samo *vs-* (skupinu koja preteže i cP, što nas ne treba čuditi u ćir. izdanjima), međutim dosljednije nego u gP i cP javlja se *št-* (prema *čt-*), a IP bilježi i oblik *tk-o* (uz csl. *kt-o* i čakavsko *ki*),
5. u analizi glagola, jedina razlika koja postoji odnosi se na tvorbu imperativa. U evanđeoskom tekstu on se tvori česticom *da + prezent*, dok je u propovjednim tekstovima imperativ izražava prezentskim oblikom ili je tvoren česticom *neka + prezent*.
6. kod participa se u biblijskom tekstu upotrebljavaju nedeklinirani oblici za razliku od tekstova propovijedi u kojima nalazimo deklinirane oblike participa,
7. nastavci za imenice podudaraju se u biblijskim i propovjednim tekstovima, uz rijetke iznimke (nastavak *-ě* i *-e* za akuzativ množine kod imenica i-deklinacije),
8. stanje kod zamjenica i pridjeva u glagoljskoj i ćiriličkoj propovijedi odgovara stanju u evanđeoskim tekstovima, no latinička *Postila* od toga odskaače jer u njoj nalazimo crkvenoslavenske zamjenice usporedno s hrvatskima: *jih, jim : ih, im*,
9. proučavanje reda riječi u sintagmama kojima se izražava posvojnost: i u biblijskom i u propovjednom tekstu nalazimo crkvenoslavensku sintagmu, kao i hrvatsku,
10. premda je uzorak za proučavanje leksika malen, možemo sa sigurnošću ustanoviti da postoji znatan broj leksičkih razlika između biblijskih i propovjednih tekstova.

Ako bismo gledali stanje stvari između biblijskih i propovjednih tekstova između glagoljske, ćiriličke i latiničke *Postile*, mogli bismo reći da je na morfološkoj razini hrvatskih crkvenoslavenskih osobina malo, ali ipak ne možemo reći da ih nema. Gotovo da bismo mogli reći da je neobično to što ih nalazimo nešto više u latiničkoj *Postili* koja je objavljena šest godina nakon glagoljičke i ćiriličke *Postile*, što na svojo

način potvrđuje i analiza dvojniskih oblika zastupljenih u biblijskim tekstovima IP (Blažević Krezić 2020: 76). Moguće je to protumačiti nastojanjem da se tekst oboji tradicionalizmom kako bi poprimio uzvišeniji oblik. Ti tradicionalni elementi još su tadašnjem čitatelju bili dovoljno poznati i jasni i vjerojatno nisu sprečavali razumijevanje teksta.

KRATICE

gNt1 – prvi dio glagoljskoga Novoga testamenta, otisnut 12. I. 1562.

gNt2 – drugi dio glagoljskoga Novog testamenta, otisnutom sredinom 1563.

ćNt – ćirilski Novi testament, otisnut 4. V. 1563.

gP – glagoljska Postila, otisnuta 1562.

ćP – ćirilaska Postila, otisnuta 1563.

IP – latinička Postila, otisnuta 1568.

IZVORI

- Jembrih, Alojz (ur.). 2008. *Novi testament, 1563; ćirilski pretisak*. Zagreb, Ljubljana: Teološki fakultet „Matija Vlačić Ilirik“, Narodna in univerzitetna knjižnica.
- Matak, Dragutin (ur.). 2013. *Novi testament, I. dio, 1562; latinički prijepis glagoljskog izvornika*. Zagreb: Adventističko teološko visoko učilište, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Školska knjiga.
- Matak, Dragutin (ur.). 2015. *Novi testament, II. dio, 1563; latinički prijepis glagoljskog izvornika*. Zagreb: Adventističko teološko visoko učilište, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Školska knjiga.
- Dalmatin, Anton; Stipan Konzul. 1563. *Postila to jest, kratko istlmačenje vsih nedelskihъ Evangelioвъ i poglaviteih Prazdnikov(ъ) (...)*. Tübingen. Sveučilišna knjižnica u Tübingenu. URL: http://idb.ub.uni-tuebingen.de/opendigi/Gi108_qt#tab=struct&cp=5 (28. lipnja 2020.).
- Dalmatin, Anton; Stipan Konzul. 1562. *Postila to jest, kratko istlmačenje vsih' nedelskih' Evanjeliov' i poglaviteih' Prazdnikov(') (...)*. Tübingen. Digitalne zbirke Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu. URL: <https://digitalna.nsk.hr/pb/?object=info&cid=15259> (28. lipnja 2020.).
- Dalmatin, Anton; Stipan Konzul. 1568. *Parvi del Posztile evanyeliou, koi sze vszaku nedillu po obitsayu otsito ũ czrikvi tstu, zatsanszi od Adventa ili Prissasztya do Vazma. Po goszpodinu Ivanu Brencziu tumatseni i predikani. Potle ũ Harvaczki yazik iz Latinszkoga verno obrácheni i sztumatseni po Antonu Dalmatinu i Sztipanu Isstrianinu*. Regensburg. // *Drugi del Posztile, to yeszt, Letni deli Evanyeliou, ki sze od Vazma zatsanssi, dari do Prissasztya*

otsito ũ Czrikvi vszaku Nedilu tsu: Latinszkim yazikom isztumatseni szkrozi potstovano-ga musa Goszpodina, Ivana Brenzcia. Potli na Harvaczki yazik po Antonu Dabmatimu i Sztĭpanu Isztrianinu obrŭcheni. Regensburg (e-knjiga na zahtjev, Sveučilišna knjižnica u Regensburgu).

LITERATURA

- Blažević Krezić, Vera. 2019. Grafetička i grafematička obilježja protestantske Spovidi (1564) u kontekstu hrvatskoga književnog jezika 16. stoljeća. *Fluminensia: časopis za filološka istraživanja* XXXI/2: 48–86.
- Blažević Krezić, Vera. 2020. Dvojina u biblijskim tekstovima hrvatskih protestantskih knjiga. *Croatica XLIV/64*: 55–80.
- Blažević Krezić, Vera; Tanja Kuštović i Mateo Žagar. 2020. Biblijski tekstovi uraške protestantske tiskare u suodnosu. *Bibliana – Hrvatski prijevodi Biblije*. Ur. Taras Baršćevski, Zrinka Jelaska i Nada Babić. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo i Katolički bogoslovni fakultet: 161–176.
- Bratulić, Josip (ur.). 1996. *Hrvatska propovijed. Od svetog Metoda do biskupa Strossmayera*. Zagreb: Erasmus.
- Bratulić, Josip (ur.). 2000. *Hrvatski protestantski pisci*. Vinkovci: Rijječ.
- Broz, Ivan; Dragutin Antun Parčić i Ivan Radetić. 2002. *Mali azbukvar za pravilno i jednolično čitanje glagoljice u novih crkvenih knjigah po hrvatskoj recenziji*. Rim: Tisak sv. Sбора 'de Propaganda Fide', 1894. Pretisak: *Ex libris Kezele – Izložba uz stosedanidesetljetnicu rođenja i stoljetnicu smrti Dragutina A. Parčića* (katalog izložbe). Ur. Alojz Jembrih i Mladen Kezele. Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu: 51–61.
- Bučar, Franjo i Franjo Fancev. 1938. Bibliografija hrvatske protestantske književnosti za reformacije. *Starine JAZU* 39: 49–128.
- Bučar, Franjo. 1910. *Povijest hrvatske protestantske književnosti za reformacije*. Zagreb: Tisak Antuna Scholza.
- Ceković, Blanka. 2016. Grafematičke osobitosti glagoljičnog izdanja *Artikula* (1562). *Meandrima hrvatskoga glagoljaštva: Zbornik posvećen akademiku Stjepanu Danjanoviću o 70. rođendanu*. Ur. Tanja Kuštović i Mateo Žagar. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada: 41–56.
- Ceković, Blanka; Ivana Eterović i Mateo Žagar. 2015. Grafematika i grafetika *Kožičićeva misala. Jezik Misala hruackoga: Studije o jeziku Misala Šimuna Kožičića Benje (1531.)*. Ur. Mateo Žagar. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada: 25–40.
- Čupković, Gordana. 2010. Književnojezična koncepcija glagoljskoga i ćirilskoga Novoga testamanta iz 1562./1563. Prilog proučavanju razlika. *Filologija* 55: 1–36.
- Čupković, Gordana. 2013. Prilog proučavanju inojezičnih izvora hrvatskoga reformacijskoga prijevoda Novoga testamanta. *Croatica et Slavica Iadertina IX/1*: 137–144.

- Damjanović, Stjepan. 1984. *Tragom jezika hrvatskih glagoljaša*. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo.
- Damjanović, Stjepan. 2008. *Jezik hrvatskih glagoljaša*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Damjanović, Stjepan. 2009. Staroslavenski i starohrvatski u hrvatskim srednjovjekovnim tekstovima. *Povijest hrvatskoga jezika – 1. knjiga: Srednji vijek*. Ur. Ante Bičanić. Zagreb: Croatica: 351–401.
- Damjanović, Stjepan. 2012. *Slovo iskona. Staroslavenska / starohrvatska čitanka*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Damjanović, Stjepan. 2017a. Nove spoznaje o Novom testamentu iz 1562/63. godine: Zapažanja o jezičnim razlikama između glagoljičnoga i ćiriljičnoga izdanja Novoga testameta (1562/3) s osobitim obzirom na refleks jata. *Kolo: časopis Matice hrvatske za književnost, umjetnost i kulturu* 4: 145–152.
- Damjanović, Stjepan. 2017b. Uvod u filološku analizu protestantskih Artikula (1562.). *Kolo: časopis Matice hrvatske za književnost, umjetnost i kulturu* 1: 141–148.
- Damjanović, Stjepan. 2018. Jezične osobine Postile u kontekstu književnojezičnih smjeranja hrvatskih protestanata. *Kolo: časopis Matice hrvatske za književnost, umjetnost i kulturu* 3: 110–119.
- Damjanović, Stjepan. 2020. Zapažanja o jeziku protestantske *Spovidi. Stumačeno pravo i razumno. Studije o jeziku knjiga hrvatskih protestanata 16. stoljeća*. Ur. Tanja Kuštović i Mateo Žagar. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, Adventističko teološko visoko učilište: 268–277.
- Eterović, Ivana. 2018. Sintaktičke razlike između glagoljičkoga i ćiriljičkog izdanja hrvatskoga protestantskog prijevoda Novoga testameta. *Slovo: časopis Staroslavenskoga instituta u Zagrebu* 68: 73–98.
- Fancev, Franjo. 1916a. Jezik hrvatskih protestantskih pisaca 16. vijeka. Prilog historičkoj gramatici jezika hrvatskoga ili srpskoga. *Rad JAZU* 212: 147–225.
- Fancev, Franjo. 1916b. Jezik hrvatskih protestantskih pisaca 16. vijeka. Prilog historičkoj gramatici jezika hrvatskoga ili srpskoga. *Rad JAZU* 214: 1–112.
- Gadžijeva, Sofija; Ana Kovačević, Milan Mihaljević, Sandra Požar, Johannes Reinhart, Marinka Šimić i Jasna Vince. 2014. *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, Staroslavenski institut.
- Hercigonja, Eduard. 1982–1983. Tendencije dijakronijskog razvitka fleksije pridjeva i zamjenica u jeziku hrvatskoglagoljskih zborničkih tekstova. *Filologija* 11: 9–73
- Hercigonja, Eduard. 1983. *Nad iskonom hrvatske knjige. Rasprave o hrvatskom srednjovjekovlju*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber.
- Hercigonja, Eduard. 1994. *Tropismena i trojezična kultura hrvatskoga srednjovjekovlja*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Horvat, Marijana; Andrea Radošević. 2020. Usporedba biblijskih citata iz Divkovićevih Besjeda s Kašičevom Biblijom. *Crkva u svijetu* 55/1: 104–132.
- Hudeček, Lana. 2006. *Izricanje posvojnosti u hrvatskome jeziku do polovice 19. stoljeća*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.

- Jembrih, Alojz. 2007. *Stipan Konzul i „Biblijski zavod“ u Urachu. Rasprave i građa o hrvatskoj knjižnoj produkciji u Urachu (1561.–1565.) i Regensburgu (1568.). Prilog povijesti hrvatskoga jezika i književnosti protestantizma*. Zagreb: Teološki fakultet „Matija Vlačić Ilirik“.
- Jembrih, Alojz. 2008. Pogovor uz pretisak ćirilčkoga Novoga testamenta (1563.). *Novi testament 1563.* (pretisak). Ur. Alojz Jembrih. Zagreb – Ljubljana: Teološki fakultet „Matija Vlačić Ilirik“, Narodna in univerzitetna knjižnica.
- Kuštović, Tanja; Mateo Žagar. 2019. Jezične usporednice u *Muci po Mateju* u glagoljskom *Novom testamentu* (1562.) i u kodeksima Bartola Krbavca. *Muka kao nepresušno nadahnuće kulture – Pasijska baština Like, Zbornik radova 12. međunarodnog znanstvenog simpozija održanog u Gospiću i Ličkom Osiku, 7–10. lipnja 2018.* Ur. Jozo Čikeš. Zagreb: Udruga Pasijska baština: 172–229.
- Kuštović, Tanja. 2019. Jezik u Novom testamentu u odnosu na jezik u Lekcionaru Bernardina Splićanina i njegovo odnošenje prema srednjojezičnom razdoblju. *Reformacija u Europi i njezini odjeci: Zbornik radova*. Ur. Dubravka Božić Bogović. Osijek: Filozofski fakultet, Visoko evanđeosko teološko učilište: 97–116.
- Kuzmić Boris; Martina Kuzmić. 2015. *Povijesna morfologija hrvatskoga jezika*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Lukežić, Iva. 2012. *Zajednička povijest hrvatskih narječja. 1. Fonologija*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, Filozofski fakultet u Rijeci, Katedra Čakavskog sabora Grobnišćine.
- Lukežić, Iva. 2015. *Zajednička povijest hrvatskih narječja. 2. Morfologija*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, Filozofski fakultet u Rijeci, Katedra Čakavskog sabora Grobnišćine.
- Mihaljević, Milan. 2011. Položaj crkvenoslavenskoga jezika u hrvatskoj srednjovjekovnoj kulturi. *Zbornik na trudovi od Međunarodniot naučen sobir „Sveti Naum Ohridski i slovenskata duhovna, kulturna i pismena tradicija“ (organiziran po povod 1100-godišnjimata od smrtta na sv. Naum Ohridski)*. Ur. Ilija Velev, Aco Girevski, Liljana Makarijoska, Ilija Piperkoski i Kostadina Mokrova. Skoplje: Univerzitet „Sv. Kiril i Metodij“: 229–238.
- Murko, Matija. 1925. Nekoliko reči o jeziku srpsko-hrvatskih protestantskih knjiga. *Daničićev zbornik*. Beograd: Srpska kraljevska akademija: 72–106.
- Polović, Ivan. 1908. Evangelij sv. Matevža v protestantskem glagolskem „Prvem delu Novoga Testamenta“ iz l. 1562. *Trubarjev zbornik X*. Ur. Fran Ilešič. Ljubljana: Matica slovenska: 56–73.
- Pranjković, Ivo. 2006. Hrvatski jezik i biblijski stil. *Raslojavanje jezika i književnosti. Zbornik radova 34. seminara Zagrebačke slavističke škole*. Ur. Krešimir Bagić. Zagreb: FF Press: 23–32.
- Pranjković, Ivo; Lada Badurina. 2012. Načini izražavanja imperativnosti. *Bosanskohercegovački slavistički kongres I: Zbornik radova knjiga 1*. Ur. Senahid Halilović. Sarajevo: Slavistički komitet Sarajevo: 619–628.
- Radošević, Andrea. 2017a. Croatian Translation of Biblical Passages in Medieval Performative Texts. *Translating Christianity. Studies in Church History* 53. Ur. Simon Ditchfield,

- Charlotte Methuen i Andrew Spicer. Cambridge: Cambridge University Press: 223–241.
- Radošević, Andrea. 2017b. Opismenjavanje bez pisanja. *Luč V/5*: 58–68.
- Hauptova, Zoe (gl. ur.). 2005. *Rječnik crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije – Lexicon linguae Slavonicae redactionis Croatiaeae – Slovesa knjig' slovenskih' ezikom' hr'vatskim' angliiskim' gr'čskim' i latinskim' skazaema. 13, véce – goruš'n'*. Zagreb: Staroslavenski zavod Hrvatskoga filološkog instituta.
- Skok, Petar. 1971. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Zagreb: JAZU.
- Stipčević, Aleksandar. 2004. *Socijalna povijest knjige u Hrvata. Knjiga 1. Srednji vijek*. Zagreb. Školska knjiga.
- Tafra, Branka. 2018. Leksičko-semantički odnosi u hrvatskom jeziku iz dijakronijske perspektive. *Leksikologija i leksikografija slavjanskih jazykov*. Ur. Margarita Ivanovna Černyševa. Moskva: Leksrus: 465–487.
- Zgusta, Ladislav. 1991. *Priručnik leksikografije*. Sarajevo: Svjetlost.
- Žagar, Mateo. 2009. Hrvatska pisma u srednjem vijeku. *Povijest hrvatskoga jezika – 1. knjiga: Srednji vijek*. Ur. Ante Bičanić. Zagreb: Croatica: 107–217.
- Žagar, Mateo. 2013. Slovoпис и ортографја у глаголјичком Новом тестаменту (1562): наче-ла латиничког пријеписа. *Novi testament I. dio. Latinički prijepis glagoljskog izvornika*. Ur. Dragutin Matak. Zagreb: Adventističko teološko visoko učilište, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Školska knjiga: 487–494.
- Žagar, Mateo. 2016. Grafetički postav glagoljičkog izdanja Artikula (Tübingen/Urach, 1562). *Meandrima hrvatskoga glagoljaštva: Zbornik posvećen akademiku Stjepanu Damjanoviću o 70. rođendanu*. Ur. Tanja Kuštović i Mateo Žagar. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada: 585–606.
- Žagar, Mateo. 2018. Elementi leksičkog odabiranja u izdanjima hrvatskih protestanata (Urach, 1561–1564): kontekst i metodološke pretpostavke. *Hrvatski prilozi 16. Međunarodnom slavističkom kongresu*. Ur. Stipe Botica, Marija Malnar Jurišić, Davor Nikolić, Josipa Tomašić i Ivana Vidović Bolt. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo: 213–224.
- Žagar, Mateo. 2019. Tipologija jezičnih razlika među novozavjetnim tekstovima hrvatskih protestanata u XVI. stoljeću. *Verba volant – scripta manent: Zbornik u čast akademika Stjepana Krasića*. Prir. Vinicije B. Lupis i Branko Matulić. Split: Sveučilište u Splitu: 845–864.

Summary

LANGUAGE COMPARISON OF HOMILIES AND GOSPEL TEXTS IN GLAGOLITIC, CYRILLIC AND LATIN *POSTILA*

This paper considers orthographic, phonological, morphological and lexical features of Gospel readings and homiletic texts which were gathered in three very well-known editions of Croatian Protestant *Postila*. The oldest, Glagolitic edition was printed in Urach in 1562, in the same press where the Cyrillic *Postila* was printed in 1563, while the Latin edition was published in the Regensburg press in 1568. The current language analysis of the three aforementioned editions gives important insight into the change of Protestant language conception which occurred at the end of 1562, that is after the first part of the Glagolitic New Testament was published (January 12th, 1562). That change relied on orthographic and language interventions which led to gradual neutralization of dialect features, followed by alignment with literary (Church Slavonic) tradition, primarily noticeable in the *graphematic analysis* of Glagolitic and (especially) Cyrillic *Postila*. However, our previous research had only been focused on the lectionary texts of *Postila* (or Gospel readings), thus leaving room for interpretation of homiletic texts. In the first half of the 20th century Matija Murko already highlighted the importance of differentiating the language of Gospel texts of *Postila*, for which our translators had prepared Croatian translations, from the language of homiletic texts (sermons), which were translated without auxiliary / security templates.

Key words: language of Croatian Protestant editions, 16th century, *Postila* (1562, 1563, 1568)

Članak preuzet iz zbornika radova JEZIK HRVATSKIH PROTESTANTSKIH IZDANJA I KNJIŽEVNOJEZIČNE KONCEPCIJE 16. STOLJEĆA, Ivana Eterović i Mateo Žagar (ur.), Zagreb, 2021: Hrvatska sveučilišna naklada i Staroslavenski institut, str. 24-56.